

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2020

Research Article
ARAşTIRMA MAKALESİ

Dindarlığın Bir Tezahürü Olarak şüpheli Şeyleri Terk ve Azimetle Amel Etme

Mustafa Harun Kıyılık

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı

harunkiylik@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-8238-0144>

Geliş Tarihi / Received: 16.07.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 30.10.2020

Özet

Genel olarak bir dine mensup olmayı ifade eden “dindar” kavramı, özel anlamda dinî emir ve yasaklara sıkıca bağlı, din işlerinde titiz ve dikkatli, dinî bilgileri içselleştirerek tecrübe eden bireyler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu kavram, dine daha çok bağlı olmayı ifade etmektedir. Bu anlamda dini, hayatının merkezine oturtan dindar birey, tercihlerini bu doğrultuda sekillendirmektedir. Dinin toplum üzerindeki etkisini inceleyen sosyologlar dindarlık için bazı tarifler yapıp birtakım kıstaslar tayin etme cihetine gitmişlerdir. Dinin tarifinde olduğu gibi dindarlığın da farklı şekillerde tarif edildiği görülmektedir. Bu anlamda dindarlığın sübjektif yapısı ve aşkın boyutundan ötürü bireylerin dindarlık derecesinin kesin hatlarla idraki pek mümkün gözükmemektedir. Ne var ki kılık-kıyafet, saç-sakal, bazı dinî kavramlar kullanmak ve ibadetlerin ifası gibi zahiri kıstaslar, bireylerin dindarlık dereceleri hakkında fikir verebilmektedir. Ne var ki İslâm’da öze sirayet etmeyip kabukta kalmış görünlürelere pek itibar edilmemiştir. Bu bağlamda her şeyi formel ibadetlerden ibaret görerek dindarlığın merkezine bu şekilci anlayışın konulması eleştirilmiştir. Dindarlığın şekilde kalmasında olduğu gibi inancı fiiliyata dökme hususunda gerekli ciddiyeti göstermemek de mühim bir problem olarak görüldüğünden her tür dindarlık tezahürünün “aldatıcı/gösterişi dindarlık”, “taklidi dindarlık”, “tahkiki dindarlık” ve “zevk alınan dindarlık” şeklinde farklı sıfatlar ile nitelendirilmesi gibi bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla dindar birey, imanının gereği olan tasarruflarda bulunur ki Kur’ân ve sünnette buna dair pek çok örnek mevcuttur. Allah ve Rasûlüne itaat, kesinlik derecesinde iman, ürperen kalp, ibadetleri yerine getirme ve elinden ve dilinden emin olunma gibi hususlar bunlardan bazılarıdır. Tabi her şeyde olduğu gibi ibadetlerde de aşırılığa kaçılması yasaklanmıştır. Bu anlamda Hz. Peygamberin ashâbı arasında her gün oruç tutmayı, evlenmemeyi ve ibadetlerle meşgul olup uyumamayı planlayanları uyarması ve güçleri oranında ibadet hayatlarını yaşamaları yönünde tavsiyelerde bulunması manidardır. Fikhî açıdan bakıldığında ibadetlerin, dindarlığının en önemli göstergeleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca fıkhîta, dindarlığın tezahürü olabilecek başka durumlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin inanan birinin şüpheli şeyleri terk edip azimet ile amel etmesi bu kıstaslar arasında gösterilebilir. Şöyle ki fikhî açıdan yeterli delil bulunamadığı için kesin bilgi ve kanaate varamamaktan kaynaklanan tereddüt ve kararsızlığı ifade eden şüphe durumunda ilgili hususun helal mi haram mı olduğu net değildir. Bu durum, müçtehidin mezkûr hususlarda kesin hüküm vermesine mani olurken mükellefin de haram mı helal mi haram mı olduğunu kesin olarak bilmediği meselelerde mütereddüt olmasına sebep olmaktadır. Burada mükellefin önüne şüpheli olanı yapma veya terk etme şeklinde iki yol çıkmaktadır. Şüpheli şeylere bulaşıp harama düşme tehlikesi karşısında Hz.

Peygamber'in haramlar ve helaller arasında bulunan şüpheli durumlardan sakınılması yönündeki tavsiyesini esas alarak şüpheli şeylerden uzaklaşması, kişinin dindarlığının farklı bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Normal, yani herhangi bir özrün bulunmadığı durumlarda her bir mükelleften ayrı ayrı yapılması istenen ve azîmet diye ifade edilen asli hükümlere gelince, ruhsatla amel etmediği zaman günahkâr olacağı durumlar hariç, kişinin daha çok meşakkatli olan azîmet ile amel etmesi, onun dindarlığının farklı bir tezahürü olacaktır. Böyle durumlarda seferi iken ruhsat olduğu halde oruç tutulmasının daha hayırlı olduğu ve dolayısıyla failinin daha dindar olacağı yönünde naslar varken azîmet ile ruhsattan hangisinin daha üstün olduğunun bilinmediği durumlar da vardır. Hal böyleyken bu gibi durumlarda da kişinin azîmetle amel etmesi de onun dindarlığının farklı bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada her iki husus, yani şüpheli şeyleri terk etmenin yanı sıra azîmet ile amel etme ile ilgili teknik detay ve ihtilaflardan kaçınılarak sadece mezkûr hususların dindarlık üzerindeki etkileri ve bunların İslâm hukukundaki yansımaları izah edilmıştır. Ayrıca azîmet ile amelini mutlak olarak dindarlık göstergesi sayılıp sayılmayacağı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Din, Dindarlık, Şüphe, Azîmet.

As a Manifestation of Piety Avoiding Doubtful Things and Practicing 'Azîmah

The term "religious", which generally refers to belonging to a religion, is used for individuals who are strictly adhered to religious orders and prohibitions, who are meticulous and careful in religious affairs, and who experience religious knowledge by internalizing them. Therefore, this term mostly implies a better devotion to religion. In this sense, the religious individual who places religion at the center of his life shapes his preferences in this direction. Sociologists who have studied the effect of religion on society have chosen to make some definitions and set some criteria for religiosity. As with the definition of religion, it is seen that religiosity is described in different ways too. Hence, it seems hardly possible to measure the levels of religiousness of individuals due to the subjective nature and transcendence of the term religiousness. However, some external criterion such as the style of clothing, the shape of facial hair, usage of some religious terms, practicing the religion openly might provide some opinion about people's religiosity. However, in Islam, actions that do not penetrate a person's heart and remain only in behavior are not really credited. In this context, it has been criticized that a formalist understanding is placed at the center of religiosity, considering formal worship as what counts. Failure to show the necessary seriousness in putting belief into action was seen as a major problem, as did religiousness remain in just behaviors. For this reason, there has been a need to characterize all manifestations of religiosity with different titles such as "deceitful / pretentious religiosity", "imitative religiosity", "investigative religiosity" and "enjoyed religiosity". Therefore, a religious individual takes actions as required by his/her faith, and there are many examples of these advices in the Quran and Sunnah. The obedience to Allah and his last prophet, a faith that is so strong, a tender conscious, performing rituals, and being known as trustworthy are a couple of these aforementioned advices. Of course, just as in everything, excessive praying is prohibited. In this sense, it is significant that the Prophet Muhammad warned those who plan to fast every day, not to marry, and those who plan to pray and not sleep, and to advise them to live their life of worship within their power.

From the perspective of fiqh, worshipping/ performing rituals is among the most important indicators of religiosity. Also, in fiqh, there are some other situations that may be indicators of religiosity. For example, the fact that a believer avoids doubtful actions and acts with tenacity can be shown among these indicators. That is to say, it is not clear whether the relevant issue is halal or haram in case of doubt that express hesitation and indecision arising from the inability to reach definite information and conclusions since there is not enough evidence in terms of fiqh. This situation prevents the mujtahid from making a definite judgment on the aforementioned issues and causes the responsible person to hesitate on issues that he does not know exactly whether it is haram or halal. Here, there are two ways for the believer to do or leave the suspicious thing. The fact that this person chose to follow the advice of the prophet Muhammad on the acts that are not clear to be halal or haram, is an example of the other indicators of religiosity.

As for the basic provisions, that is, in the absence of any exceptions, which are required to be performed separately by each believer and expressed as "azîmah", except in cases where he will be a sinner when he does not act with the license, it will be a different manifestation of his piety. Although there is a license not to fast while on a voyage, there are signs that fasting on voyage is better and therefore the person who chooses to fast will be seen religious, but there are also cases where it is not

known whether using the license or act on azîmah is superior. In situations like this, the fact that someone acts on azîmah is seen as another indicator of that person's religiosity. In this study, by avoiding technical details and disagreements regarding both issues, namely abandoning doubtful things as well as acting on azîmah, only the effects of the aforementioned issues on religiosity and their reflections in Islamic law are explained. Also it is questioned whether acting on azîmah can be accepted as an absolute indicator of religiousness or not.

Keywords: Islamic Law, Religion, Pious, Doubt, 'Azîmah.

Atıf / Cite as

Kıyılık, Mustafa Harun. "Dindarlığın Bir Tezahürü Olarak Şüpheli Şeyleri Terk ve Azimetle Amel Etme". *Marife* 20/2 (2020), 389-415. <https://doi.org/10.33420/marife.770446>

Giriş

İslâm'da eyleme dönüşmemiş ya da yüzeysel kalmış bir din bilme biçimi değil, bu bilginin içselleştirilip hayata yansıtılması istenmektedir.¹ Dolayısıyla insanlar, Şâri'in emir ve yasaklarına riayet etmek durumundadırlar. Mükellef bireyler kendilerine yöneltilen talepler arasında sadece yapılması ve kaçınılması zorunlu olan (farz-haram gibi) hususlara ehemmiyet verebilecekleri gibi, bu derecede olmasa bile yerine getirilmesi ve kaçınılması tavsiye edilen (mendub-mekruh gibi) durumlarda da hassas davranabilirler. Hatta yapma ve terk hususunda herhangi bir malumat sahibi olmadıkları halde şüpheli fiilleri terk edenler bile vardır. Kullanılan dindarlık seviyelerinin, bu gibi durumlarda gösterecekleri samimiyet ile de doğru orantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda her bir durum, farklı bir dindarlık düzeyi sağlamış olacak ve dolayısıyla dindarlığın objektif bir formundan ziyade, kişiden kişiye değişen yapısı öne çıkacaktır. Burada akıllara, dindarlığın aslında neyi ifade ettiği şeklinde bir soru gelecektir ki bu çalışma, din sosyolojisinde görece bir kavram olan dindarlığın sübjektif yönünü nazara sunduktan sonra Kur'ân, sünnet ve fıkıh merkezli bir inceleme yaparak "şüpheli şeylerden kaçınmak" ve "azîmet ile amel etme"yi aslında dindarlığın iki farklı tezahürü olarak sunmayı hedeflemektedir. Öncelikle din, dindarlık ve geliştirilen bazı dindarlık tipolojileri yeteri kadar ele alındıktan sonra bu yeni bakış açısı, temel bazı örnekler üzerinden izah edilecektir.

1. Din, Dindarlık ve Dindarlık Tipolojilerine Dair

Âlimler, Kur'ân'ı ve İslâm inancını göz önünde bulundurarak dini tarif etmişlerdir.² Burada şu iki tarif ile iktifa edilecektir: Din, "akıl sahiplerini Peygamber'in bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilahi bir kanun"³, dünya ve ahiret saadeti sağlama amacıyla konulmuş ilahi kurallar bütünü ve Allah'a kulluk etme yo-

¹ Örneğin bk. el-Bakara, 2/44; en-Nisâ, 4/122; el-Hucurât, 49/14; el-Hûd, 11/112; el-Bürûc, 85/11; el-Asr, 103/3.

² Bu tarifler için bk. Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/ 314-315.

³ Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), "ed-Din", 105.

ludur.⁴

Dinler, varoluşsal boşluğu, insan eliyle ihdas edilen (din haricinde) hiçbir sistemin dolduramayacağı kadar doldurup anlamlı kılmaya çalışan güçlü kurumlar olup⁵ insanların bütün davranışlarını ve dinî hayatın tüm boyutlarını etkileyebilecek güce sahiptir.⁶ Ayrıca din, dindarlığın muhtelif değişkenlikleri içerisindeki tezahürlerine zemin hazırlamaktadır.⁷

Dindarlık, her ne kadar dinin bireysel ve toplumsal tezahürü şeklinde tarif ediliyorsa da aslında insan karakterinin özüne nüfuz edebilen ve gizli-açık tüm yönelişlerinde zihinsel ve duygusal etkisini göstermesi açısından bireysel-psikolojik bir olgu olarak, öncelikle din psikolojisinin konusu olmaktadır. Bu yüzden dindarlık, tüm din psikologlarının üzerinde yoğunlaştığı öznel dinî tecrübeyi temsil eden kavramların başında gelir.⁸ Din kavramının çeşitli şekillerde tanımlanmasından kaynaklanan belirsizlik, çoğu zaman dindarlık kavramı için de söz konusu olmaktadır.⁹ Çalışmanın sınırları da göz önünde bulundurularak dindar ve dindarlık için öne çıkan bazı tarifleri vermek yeterli olacaktır:

Dindar, “dinin emir ve yasalarına sıkı sıkıya bağlı, din işlerinde titiz ve dikkatli olan kişiyi” ifade ederken¹⁰ dindarlık; “bir dine inanmak, inanç ve amel boyutunda gerekli bilgilere sahip olmak, bunları içselleştirerek tecrübe etmek, hayat süreçlerinde dini merkeze oturtmak ve tercihleri bu doğrultuda şekillendirmek”¹¹ şeklinde tarif edilmiştir. Ayrıca kişinin inandığı değerlere yoğunlaşma ve meşgul olma düzeyini ifade eden dindarlık inanıp idrak etme, inandığı şeyi uygulama ve yaşatma durumudur.¹² Dindarlığın “doğüstü ve/veya yüksek değerlere ilişkin bireyin inanç ve davranışlarının hem kurumsallaşmış hem de kurumsallaşmamış şekillerini” içeriyor olması gibi çok yaygın tanımları arasında yer alan öğeler neredeyse aynı olup bu tanımlar genelde bireyin dinî tutum ve davranışlarının gündelik yaşamındaki yansımalarına dikkatleri çekmektedir.¹³ Dindarlık, ifadesini pratik dinî tecrübelerin öznel dünyasında bulan bir kavram olduğundan dinin algılanış şekliyle yakından ilişkilidir. Birey, gündelik hayatın tüm etkilerini üstünde taşıyan bir gerçeklik teması içerisinde dini, kendi yaşamının fonksiyonel bir göstergesi

⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), “Din”, 103.

⁵ Behlül Tokur, “Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil”, *Atatürk ÜİFD*, 41 (2014), 258.

⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 75; Hasan Arslan, “Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, *Hikmet Yurdu* 4/7 (2011), 44.

⁷ Necdet Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler” *İslâmiyat*, 5/4 (2002), 19, 20.

⁸ Abdülkerim Bahadır, “Din Psikologlarının Dindarlık, Değerler ve Ruh Sağlığı Konusunda Temel Yaklaşımları: W. James, Freud, G. Jung ve V. Frankl Örneği”, *Din, Değerler ve Sağlık* (2017), 15.

⁹ Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı”, 19, 20.

¹⁰ M. Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Tan Matbaası, 1965), 154; Ögük, Emine, “Dindarlık Algıları ve Şiddet” *Tokat Gaziosmanpaşa ÜİFD*, 7 (2019), 7.

¹¹ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 68; Ögük, “Dindarlık Algıları ve Şiddet”, 7.

¹² Bk. Abdurrahman Kurt, *İş Adamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme* (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 22; Arslan, “Dindarlık Boyutları”, 40; Burhanettin Can, “Dindarlık ve Dünyevileşme”, *Eskiye* 13 (2009), 75; Abdülcelil Bilgin, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme” *Muş Alparslan ÜSBD*, 2/2 (2014), 76.

¹³ Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı”, 24.

kılmaktadır.¹⁴

Dindarlık, inanıp idrak etme, inandığını yaşama ve yaşatma halidir. Pratikte dindar kelimesi, tevhit dinine has bir kavram olarak kabul edilip kullanılmaktadır. Şirk dinine mensup olanlar için kullanılan “iyi kâfir/gâvur” gibi ifadeler, tevhit dinindeki dindara karşılık gelmektedir.¹⁵ Söz konusu İslâm olduğunda dindarlıktan kasıt, onun muhtelif takvâ biçimleri ile kayıtlı olmasıdır. İhlas ve takvâ birer dindarlık ölçütü olarak kullanılmaktadır. Kişisel inanç ve yorumlara paralel, sübjektif bir yapı arz eden dindarlığın gündelik hayat içerisindeki ortalama alanına dair elde edilen veriler toplamı, kavramın operasyonel bir tarifini yapma hususunda temel bazı zorluklara sebep olmaktadır. Nitekim mezkûr kavramın din dünyasıyla kayıtlanan manasıyla günlük hayat kapsamındaki kullanımından farklılık arz etmektedir. İslâm dininin sıradan insanlar için gerçekte neyi ifade ettiğinden yola çıkarak ortaya konulacak gözlemler dahi bizi örneğin cinsiyet, yaş, aidiyet ve sınıf ayrışmalarının insanları dinle hangi düzeyde bir ilişkiye soktuğuna dair pek çok veri ve buna bağlı yargıya ulaştırabilir.¹⁶ Neticede bireyin dinî yapıyla kurmuş olduğu bağlılık düzeyinin sübjektif bir ifadesi olduğu için dindarlığın kullanışlı genel geçer bir tanımı ve bireylerin dindarlıklarını ölçme tekniği bulunmamaktadır. Halk dinî inanç ve değerleri gözeterek birbirini değerlendirip namaz, oruç ve Kur’ân okumak gibi dinin ortaya koyduğu ibadet esaslarına göre ve ibadetleri düzenli yapma alışkanlığına bağlı olarak dindarlığı tanımladığından, görelî olan bu değerlendirme de objektif bir gerçeği ifade etme hususunda net bir ölçek sağlamamaktadır.¹⁷

Yapılan tariflerde genelde bireysellik açısından ele alınan dindarlık, dinin insan hayatına nüfuz derecesi şeklinde anlaşıldığında dinin inanç, ibadet ve yaşam gibi tüm evrelerini içine almaktadır. Dindarlık ile ilgili ibadet ve ritüeller ise şöyle özetlenebilir: Namaz, oruç, zekât, hac, türbe ziyaretleri, tespihle zikir, düğün ve cenaze gibi merasimlerde mevlit okutmak, Kur’ân okuyup hatmetmek, cübbe giymek ve kurban kesmek gibi. Türbe ziyaretleri, tespih ve adak gibi dinin sembol kısmı, özellikle geleneksel dindarlığın en önemli argümanı ve tezahürüdür.¹⁸ Dini metinler tarafından olduğu kadar geleneksel aktarımlardan, ahlâkî, zihinsel ve psiko-sosyal gelişimlerden de etkilenerek şekillenebildiği için kompleks ve kuşatıcı bir kavram olup zamanla dönüşebilen dindarlığı sırf dinî metinler üzerinden anlama çabası beyhudedir.¹⁹

Dindarlığın bilgi içerdiği ve bu bilgi kadar önem arz eden bir diğer içeriğin

¹⁴ Mustafa Öztürk, “Bilgi-Ahlâk-Dindarlık”, *Diyanet Aylık Dergi* 200 (Ağustos 2007), 5; Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 314.

¹⁵ Can, “Dindarlık ve Dünyevileşme”, 75.

¹⁶ Bk. Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı”, 20; Hüseyin Yılmaz, *Din ve Dindarlık* (İstanbul: Hikmetevi Yay., 2014), 41.

¹⁷ Bk. Kayhan Mutlu, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji’de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, *İslâmî Araştırmalar* 3/4 (1989), 194; Yılmaz, *Din ve Dindarlık*, 41.

¹⁸ Mustafa Tekin, “Dindarlık Bağlamında Amel-i Sâlih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Dindarlık Olgusu Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, ed. Hayati Hökelekli (Bursa: Kurav Yayınları, 2006), 53-55.

¹⁹ Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, çev. Abdülkerim Bahadır (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 83-103; Ögük, “Dindarlık Algıları ve Şiddet”, 7-8.

de ahlâk olduğu anlaşılmaktadır. Fakat aslolan, toplumun tepkisinden çekinildiği veya cezaî müeyyidelerden korkulduğu için değil, gerçekten vicdanının talimatıyla kişilerin ahlâklı davranmasıdır. Ahlâklı davranmada temel kriter ise samimiyettir. Müslümanın bilgili olmasının yanı sıra her zaman ahlâklı davranması mühimdir.²⁰ Din; bilgiyi ve tasdiki; ahlâk ise bu bilgiyle uyumlu olan uygulamaları ifade etmektedir. Ahlâk sahasında bilgi ile uygulama arasında tutarsızlıklar görülebilir. “Ahlâklı ateistler” ile “ahlâksız dindarlar” şeklindeki ifadeler bu tutarsızlığın ürünüdür.²¹

Kur’ân’da dindarlığın, toplumsal ve ahlâkî yönüne vurgu yapı bireylerin bu süreci olumsuz yönde etkileyen faktörler karşısında uyarılması ve buna riayet etmeyenlerin dindar (müttaki) olarak nitelendirilmemesi,²² dindarlık ile bireyleşme sürecinin birbirinden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceğinin ve ayrıca dindarlık ile insanlık arasındaki ilişkinin doğru orantılı olduğunun açık bir göstergesi sayılabilir.²³ Dindar kişi ahlâklı davranışlar sergilemiyorsa ya sahtekârdır ya da inandığı din batıldır. Ahlâksız bir filozof tasavvuru mümkün iken, mahiyeti itibariyle dindarlık ahlâklı yaşamayı gerektirdiğinden, ahlâksız bir dindar düşünülemez.²⁴

Burada dindarlık için geliştirilen muhtelif tipolojilerden de bahsetmek gerekir. Örneğin namaz ve oruç ibadetlerini ifa etmeyip sadece cenaze namazlarına katılan “gayr-i âmil dindarlık”; içinde yaşadığı ortamdaki fertler yaptığında yapan, yapmadığında yapmayan “idâre-i maslahatçı dindarlık”; namaz kılip oruç tutan fakat ibadet dışında işleri ve güçleri ile uğraşan dürüst hayat sahibi “dini bütün/âmil zümreler”; günlerinin büyük kısmını ibadet ile geçiren ve dünyevi görevlerini kapsayacak kadar dinî gereklere saygı gösteren “sofu zümresi” ile İslâmlığı ters tarafından anlayan “softa grubu” bunlardandır. Daha farklı dindarlık tiplerinden de bahsedilmiştir.²⁵ Şöyle ki Gazzâlî (ö. 505/1111) dinî tutum ve davranışlar ile ilgili yorumlarında, insanların dinî inanç ve değerlere karşı üç değişik tutum geliştirebileceklerini ve bunların da şu beş değişik dindarlık anlayışını oluşturacağını ileri sürmektedir: İnançsızlık, aldatıcı/gösterişçi, taklidi, tahkiki ve zevk alınan dindarlık. İnançsız insanların aksine, inanan bazı insanlar dinî unsurları açıktan reddetmeyip dünyevi menfaatlerini temin edebilmek için inananlarla birlikte iken dinî unsurları bir araç olarak kullanıp inanıyormuş ve dinî bir davranış sergiliyormuş gibi davranmakta, inanmayanların yanında ise dinî unsurları reddedip davranışlarını çevrelerindeki insanlardan elde etmeyi umdukları menfaatleri esas alarak şekillendirmekte ve böylece yaşamlarından zevk almaya çalışmaktadırlar. Bu tür insanları Gazzâlî “gösterişçi/aldatıcı dindar”²⁶ diye ifade etmektedir.²⁷

²⁰ Öztürk, “Bilgi-Ahlâk-Dindarlık”, 7.

²¹ Bk. Aliya İzzet Begoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. S. Şaban (İstanbul: Nehir Yay., ts.), 158; Suat Koca, “Ahlâkî Değerler ve Dindarlık, Mekârim-i Ahlâk Literatürü Bağlamında Bir İnceleme”, *EskiYeni 2* (2006), 66.

²² Örneğin bk. el-Mâide, 5/8; et-Tevbe, 9/36, 108; el-Meryem, 19/72; el-Müddessir, 74/56.

²³ Tokur, “Dindarlık Sorunu”, 274.

²⁴ Koca, “Ahlâkî Değerler ve Dindarlık”, 70.

²⁵ Bk. Tekin, “Dindarlık Bağlamında Ameli Salih”, 54.

²⁶ Gazzâlî, *Mükâşefetü'l-kulüb (Kalplerin Keşfi)*, çev. Hüseyin Erdoğan (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.) 50, 74, 511.

²⁷ Bk. İhlan Topuz, “Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerlilik ve Güvenirlilik

Kılık-kiyafet, dış görünüş, saç-sakal, bazı dinî kavramları kullanma gibi dindarlık algısı açısından önemli belirleyiciler olan dışsal dindarlıkla²⁸ birlikte zikredilen ibadet dindarlığını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bundan kasıt, namaz gibi Rasûlullah'ın "gözümün nuru"²⁹ diyerek övüp önemine işaret ettiği ve Allah ile insan arasındaki ilişkiyi canlı tutup besleyen bir olguyu ikinci plana itmek değil, mevcut dindarlık algısının her şeyi formel ibadetlerden ibaret görerek dindarlığın merkezine bu şekilci anlayışı koymasını eleştirmektir. Rasûlullah'ın, hedeflenen insan modelini sağlamaya yönelik amaçlarına katkı sağlamayan bu tür ibadetleri içi boş birer figür olarak değerlendirmesi³⁰ de bunu göstermektedir ki³¹ benzer tepkiyi ayetlerde görmek de mümkündür.³²

İnancını fiiliyata aktarma hususunda gerekli ciddiyeti göstermeyenleri Gazzâlî'nin "Müslüman" diye ifade ettiği grup sadece çevrelerindeki inançlı kişileri örnek alarak sathi bir inanç sergileyip nefis-i levvâmeleri³³ üzerinden dinî davranışlarda bulunmakta ve buldukları çevrenin temsil gücünü esas alarak dini tanıyıp yaşamaktadırlar. Bunu "taklidi inanç" şeklinde niteleyen Gazzâlî, taklidi inançlarını dinî şüphe tecrübelerine dayanarak sorgulayan, bunun neticesinde inançlarını geliştirip dinî esaslar ekseninde yaşamaya çalışan insanların inancını da "tahkiki/ilmi inanç" olarak değerlendirmektedir. Tahkiki inancın takvâ ve ihlas ile yaşanıp davranışların ideal dinî davranışlara dönüştürülmesini de "zevk alınan inanç"³⁴ olarak ifade etmektedir.³⁵ Kur'ân'da en hayırlı elbisenin³⁶ ve azığın³⁷ takvâ olduğu ifade edilerek dindarlık teşvik edilmiştir.

Dindarların, dünya işlerine uzak/mesafeli durması gerektiği gibi bir algı olduğu için dindarların ahiretle ilgili ödevlere daha fazla önem verdiği düşünülebilir. Ne var ki İslâm'da her alanda olduğu gibi dinî hayatta da dengeli bir tutum sergilenmesi³⁸ ve aşırılığa gidilmemesi istenmektedir.³⁹ Kişiyi müttaki yapan çerçeve tayin edilmiş, insanı zirveye taşıırken gücü dahilinde olan şeyler kendisine yüklenmiş, sağlam karakterli bir Müslüman olma ütopyik bir ideal olarak değil, yaşanabilir

→

Çalışması-Gazzâlî'nin Anlayışına Göre-", *Marife* 3 (2011), 178.

²⁸ Arslan, "Dindarlık Boyutları", 58.

²⁹ Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde (Halep: Mektebu'l-Matbuatî'l-İslâmiyye, 1986), "İşretu'n-Nisâ", 1.

³⁰ "Nice oruç tutanlar var ki, aç kalmaktan başka bir kazançları yoktur. Ve yine nice namaz kılanlar var ki, yorgunluktan başka namazından elde ettiği bir şey yoktur." Bk. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *Sünen*, thk. Fuâd Abdülbâkî, (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), "Sıyâm", 21; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaût (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 2001), 14/445.

³¹ Tokur, "Dindarlık Sorunu", 276.

³² Bk. el-Mâûn, 4-7.

³³ Nefs'in yedi mertebesi ve sıfatı olduğunu kabul eden tarikatlara göre insanı kötülük yapmaya teşvik eden nefis-i emmâre'den sonra nefis-i levvâme gelir. Nefis-i levvâme, işlediği kötülüklerden dolayı kendini kınayan nefistir. Bk. el-Kıyâme, 75/2; Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/528.

³⁴ Gazzâlî, *İhyau 'ulumî'd-din*, çev. Ahmet Serdaroglu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 1/237-238; 2/245; 3/29, 35; 4/57.

³⁵ Bk. Topuz, "Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği", 178-179.

³⁶ el-A'râf, 7/26.

³⁷ el-Bakara, 2/197.

³⁸ el-Bakara, 2/143.

³⁹ Bk. Arslan, "Dindarlık Boyutları", 40.

fiillerle hedeflenmiştir.⁴⁰ Örneğin Rasûlullah'a gelen üç sahâbînin tavırlarını aşırılık olarak algılayıp yanlış bulması, dinde aşırılığın dindarlık olarak görülmediğini gösterir. Şöyle ki Rasûlullah'ın nâfile ibadetlerini öğrenmek isteyen üç kişi Rasûlullah'ın hanımlarının evlerine gelmiş, kendilerine Rasûlullah'ın ibadetleri anlatılınca da bunu azımsayıp: *"Allah'ın Rasûlü nerede biz neredeyiz? Onun geçmişteki ve gelecekteki günahları bağışlanmıştır."* demişlerdir. İçlerinden biri ömür boyu her gece uyumaksızın namaz kılacağı, diğeri her gün oruç tutacağı, üçüncüsü de asla evlenmeyeceği yönünde söz vermiş ve bir müddet sonra Rasûlullah yanlarına gelip kendilerine şunları söylemiştir: *"Şöyle şöyle diyen sizler misiniz? Sizi uyarıyorum! Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'tan en çok korkunuz ve O'na en saygılı olanınızım. Fakat ben bazen oruç tutuyor, bazen tutmuyorum. Gece hem namaz kılıyor hem de uyuyorum. Kadınlarla da evleniyorum. Benim sünnetimden yüz çeviren kimse benden değildir."*⁴¹

Bir başka aşırılık örneği de şudur: Rasûlullah Abdullah b. Amr'a: "Kur'ân'ı bir ay içinde oku" demiş. Abdullah: "Ben güç ve tâkat bulur daha fazla okuyabilirim." deyince Rasûlullah: "O zaman bir hafta içinde oku, fakat bu miktarı arttırma!" demiştir. Abdullah b. Amr yaşlanıp güçsüz düşünce: "Keşke ısrar etmeyip de Rasûlullah'ın bana tanıdığı ruhsat ve kolaylığı kabul etseydim ve kendimi sıkıntıya sokmasaydım!" demiştir.⁴² Rasûlullah'ın "Ama bu miktarı arttırma!" ifadesi, manasını tefekkür ederek Kur'ân'ın orta halli bir okuyucu için en az bir haftada okunabileceği şeklinde anlaşılmıştır.⁴³ Buradan hareketle, ana dillerinde inen Kur'ân'ı okuyup büyük oranda anlayan ashab için tayin edilen asgari sürenin Arapça bilmeyen milletler için söz konusu olamayacağı, dolayısıyla bu sürenin uzayacağı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer örnek de şudur: Başı yaralı olduğu halde ihtilam olan ve gusül alması gereken sahâbî, yanındakiler ile durumu istişare ettiğinde kendisine teyemmüm yapmasının yeterli olmayacağı söylendiğinde su ile gusül alır ve neticede vefat eder. Bu durum Rasûlullah'a iletildiğinde *"Onu öldürdüler."* diyerek tepki göstermiş ve onun için teyemmümün yeterli olacağını ifade etmiştir.⁴⁴

İslâmî dindarlık tipolojisi, daha önceden de formüle edildiği üzere inanç, ibadet ve ahlâk boyutlarıyla ele alınmakta olup bu üç boyutun kendi içerisindeki tutarlı bileşiminin, tipik dindarlık veçhelerini ortaya koyacak nitelikte olduğu varsayılır.⁴⁵ Zira İslâm, dinî kurallara bağlı bir hayat içinde (fıkıh) gündelik hayatın akışına ve topluma ilişkin detaylar hususunda son derece etkin olma eğilimi taşır.

⁴⁰ Orhan İyibilgin, "Müslüman Şahsın Şahsiyetinin Korunmasında Takvâ Kavramı", *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, ed. Yavuz Ünal vd. (Ordu: OÜF, 2016), 2/494.

⁴¹ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Nikâh", 1; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Nikâh", 5, Nesâî, "Nikâh", 4.

⁴² Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 34; Müslim, "Sıyâm", 182.

⁴³ Bk. haber7com (haber7), "Sahâbe Kuran-ı Kerim'i Nasıl Okurdu?" (Erişim: 15 Aralık 2019).

⁴⁴ Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Tahâret", 125, 126; İbn Mâce, "Tahâret", 93.

⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/229.

Böylece İslâm, ailevi veya kişisel olanla sınırlı kalmaksızın toplumsal davranışları da kuşatan geniş bir sahada ayrıntılı ve kapsamlı kurallara işlerlik kazandırmıştır. Bu anlamda hayatın her alanının, dinin koşulsuz ilkeleri diye ifade edebileceğimiz kelim, ahlâk ve fıkıh ile ilişkili olduğu görülür.⁴⁶

Dindarlık-fıkıh ilişkisinden hareketle belki de dindarlığı besleyip geliştiren en önemli ögenin ibadet olduğu ve dindarlığın ibadetlerle içi doldurulup tanımlanan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. İbadetler bizzat amaç olmayıp yüksek gayelere ulaştırılan basamaklar niteliğinde olsa bile dindarlığın tezahürü mesabesindedir.⁴⁷ Ne var ki yaratılış gayesinin ancak Allah'a kulluk olduğu yönündeki ayet⁴⁸ de göstermektedir ki Allah'ın razı olduğu her türlü söz ve davranışı ibadet ve dolayısıyla kulluk olarak değerlendirmek daha doğru olur.⁴⁹ İbadetin aslında kişinin, hayatını Allah'ın istediği formda dizayn etmesi olduğu söylenebilir. Zira İslâm Dininde bireyin olumlu sayılabilecek tüm eylemleri ibadet olarak değerlendirilmiştir. Buna göre dindarlığın, bireyin inanç, ibadet ve iyilik nevinden tüm davranışlarını kapsadığı söylenebilir.⁵⁰ İbadet, hukuk ve ahlâkla ilgili bağlayıcı olan dinî hükümlerin benimsenip fiilen yerine getirilmesi, dindar olmanın yegâne gayesi ve yolu olsa bile terkedilmeleri durumunda kişi Müslüman olma vasfını yitirmeyecektir.⁵¹

Din psikolojisindeki gibi insanları ilahi olana yönelten motiflerden ziyade, Kur'ân, fıtraten insanın dine meyilli olduğunu ifade ettiğinden,⁵² insanların neden dindar olduklarından çok, neden dindar olmadıkları üzerinde durmaktadır. İslâm düşüncesinde insanlar için dinsizliğin asli değil, ârızî bir durum olması, taklidi ve tahkiki iman gibi teknik meseleler üzerine kafa yorulmasına ve dindarlığın günah işlemeye meyilli olma/fâsık ve Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde olma/müttaki gibi kavramlar çerçevesinde değerlendirilmesini sağlamıştır.⁵³ Bu anlamda fâsıklık, dindarlığın karşıtı olarak gösterilebilir. Dindarlık, dinin gereğini yapmak olarak algılandığında, dininin gereğini yapmada daha hassas davrananlar, daha dindar olacaklardır. Örneğin sadakatte zirve bir şahsiyet olan Hz. Ebû Bekir'in Allah rızası için malının tümünü tasadduk etmesi ve ailesine yalnızca Allah ve Rasûlünü bırakırken Hz. Ömer'in malının yarısını vermesi,⁵⁴ ayrıca Hz. Ebû Bekir'in, kızı Âişe'ye iftira atanlar arasında yer alan yoksul akrabası Mistah b. Üsâse'ye önceden yaptığı yardımı keseceği yönünde yemin ettikten sonra en-Nûr Suresi'nin 22. ayeti⁵⁵ nazil olunca Mistah'a yardım etmeyi sürdüreceğini söyleme-

⁴⁶ Bk. Subaşı, "Türk(iye) Dindarlığı", 27.

⁴⁷ Bk. Hüseyin Algül vd., *İlmihâl-İman ve İbadetler* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 1/219; Tekin, "Dindarlık Bağlamında Amel-i Sâlih", 49, 55.

⁴⁸ ez-Zâriyât, 51/56.

⁴⁹ Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hazreti Peygamber'in İbadet Hayatı* (İstanbul: Bahar Yay., ts.) 36; Tekin, "Dindarlık Bağlamında Amel-i Sâlih", 55-56.

⁵⁰ Kurt, *İş Adamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*, 26; Arslan, "Dindarlık Boyutları", 41.

⁵¹ Bekir Topaloğlu, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/324.

⁵² Hadislerde de bu husus zikredilir. Bk. Buhârî, "Cenâiz", 91; Müslim, "Kader", 22-25.

⁵³ Tokur, "Dindarlık Sorunu", 260.

⁵⁴ Ebû Dâvud "Zekât", 40.

⁵⁵ "İçinizden yardım sever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler. Başlısınlar, hoş görsünler; Allah'ın sizi bağışlamasını

si⁵⁶ gibi örnekler, bazı ödevlerin ifasındaki dinî hassasiyeti göstermesi açısından mühimdir. Yine İslâm'da Müslümanlar/müminler için zikredilen kendisine güvenilen, emanete hıyanet etmeyen, yalan söylemeyen, şerrinden komşuları dâhil herkesin emin olduğu, elinden ve dilinden diğer insanların salim olması⁵⁷ gibi vasıfları daha çok içselleştirip tatbik edenler daha dindar olacaklardır.

Dindarlığı, bireyin yaşadığı ortam ve emsalleri karşısındaki durumu açınsından değerlendirmek, dindarlığın kapsamını belirlemede daha etkili olabilir. Şöyle ki çevresindekilerin namaz kılmadığı bir fert namaz kıldığında; etrafındakilerin namaz kıldığı bir fert revâtiplere devam ettiğinde; sünnetleri kılanların olduğu bir ortamda bulunan biri de teheccüd ve kuşluk namazı gibi nafileleri eda ettiğinde daha dindar diye ifade edilir. Namaz kılmayanlar arasında bulunduğu halde namaz kılmayıp sadece mevlit okutanlar da dindar telakki edilebilmektedir. Hukuk nezdinde yasal olduğu halde dinen yasaklanan kimi unsurlara riayet eden, faiz şüphesi barındırdığı için kredi kartı kullanmaktan dahi uzak duranlar daha dindar olarak algılanabilmektedir.

2. Dindarlığın Bir Tezahürü Olarak Şüpheli Şeylerden Uzaklaşmak

Şüphe, "benzemek ve benzerlik sebebiyle başka bir şeyle karışmak" anlamına gelen "şbh" kökünden türeyen bir kelimedir.⁵⁸ Sözlükte bir şeyi başka bir şeyle karıştırmak,⁵⁹ denk ve benzer olmak gibi anlamlara gelip⁶⁰ bir şeyin vasıf ve renk açısından benzer olmasını ifade eder. İltibas kelimesi ile de ilişkili bir kavramdır. Zira iltibas zihni karıştırma ve şüpheli olma gibi anlamlara gelir.⁶¹ Aynı kökten türeyen müteşâbih kelimesi de benzeyen ve bu benzerlikten dolayı birbirinden ayırt edilemeyen madde, mana veya kavram gibi şeyler için kullanılır.⁶² İlmi ve zihni mana ve meseleler de başkasına benzediğinde bilgi seviyeleri ve bilinmelerini sağlayacak deliller birbirine eşit ve benzer olacağından iki meseleden hangisinin doğru olduğunu kestirme imkânı kalmayacak ve hangisinin tercih edileceği bilinmeyecektir. Dolayısıyla bu hususta hüküm ve karar vermek de imkânsızlaşacaktır. Şüphe ve neticesi özetle bu şekildedir.⁶³

Fıkıhta ise şüphe "sabit olmadığı halde sabite, hakikat olmadığı halde hakikate benzeyen şey veya durum",⁶⁴ "helâl veya haram olduğu tam anlaşılamayan,

→

arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir."

⁵⁶ Buhârî, "Meğâzî", 36; Müslim, "Tevbe", 56.

⁵⁷ Buhârî, "İmân", 4; "Edeb", 29, 69; Müslim, "İmân", 73.

⁵⁸ H. Mehmet Günay, "Şüphe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 263.

⁵⁹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), "şbh", 13/503.

⁶⁰ Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), "şbh", 36: 411; Heyet, *Mu'cemu'l-vasît* (Kâhire: Dâru'd-Da've, ts.), "şbh", 1/471.

⁶¹ İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğâ*, thk. A. Muhammed Harun (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), "şbh", 3/243; İbn Manzûr, "şbh", 13/504.

⁶² İbn Manzûr, "şbh", 13/504; Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, thk. S. Adnan ed-Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), "şbh", 443.

⁶³ Hüseyin Atay, "Müslümanlarda Şüphecilik", *Ankara ÜİFD*, 28 (1986), 9.

⁶⁴ Alâüddîn Ebî Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 7/36; Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr,

→

yani haram ile helâl, hata ile isabet arası bir hal"⁶⁵ şeklinde tarif edilmiştir.⁶⁶ Fıkıh ve usûl-i fikihta şer'î bir hüküm, durum veya konuyla alakalı kesin bilgi ve kanaate varamamaktan kaynaklanan tereddüt ve kararsızlığı ifade etmektedir. Aynı zamanda fikhî literatürde şüphe kavramının kullanıldığı tüm alan ve anlamları kapsayan bir tanımına rastlanmaz. Şâfiî hukukçular daha çok "helâl mi haram mı olduğu belli olmayan şey" şeklinde bir şüphe tanımını öne çıkarırken Hanefî kaynaklarda daha çok "sabit olmadığı halde sabite benzeyen şey" gibi bir tarif öne çıkmaktadır. Şâfiî hukukçuların tarifi, diğer hüküm türlerini değil de sadece helâl ve haram arasında söz konusu olan şüpheleri kapsadığı için, Hanefîlerin tarifi ise sadece had veya kısas gibi cezaların düşürülmesinde etkili olan şüpheyi ifade ettiği için eksik bulunup eleştirilmiştir.⁶⁷

Dinî literatürde şüphe kavramı ile yakın bir ilişkisi bulunan ve şüphenin farklı düzeylerdeki türlerini veya sebebini ifade eden şek, zan ve vehm⁶⁸ gibi kavramların kullanıldığı görülür.⁶⁹ İki şey arasında mütereddid olma durumu söz konusu olduğundan şek, yakînin/kesin bilginin zıddı olup şüpheyi ifade eder.⁷⁰ Yakînin zıddı olan bir şeye yakînin altında olan "zan" manası verilebilir fakat zan, şekten üstündür. İki taraftan birinin ilim ve yakîn yönü ağır basmaktadır.⁷¹ Fıkıh terminolojisinde de şek, bir şeyin olup olmaması hakkında aklın tereddüt gösterip iki taraftan birini diğerine tercih edememe durumudur.⁷² Çelişkili iki şeyin dengede ve eşit derecede olması söz konusu olduğu için şek, iki çelişik şeyin aynı derecede eşit delillerinin olması veya hiçbir delile sahip olmaması durumu ve bir şeyin var olup olmadığı yönündeki delillerin eşit olması olarak anlaşılabilir.⁷³ Şek ile yakînin karşı karşıya olduğu bir meselede yakîn esas alınarak o şeyin başlangıcı esas alınır, böylece hukuki bir çözüm üretilerek meselenin halli cihetine gidilir. Aralarında nüans olmakla birlikte şek ile şüphe kavramlarının aynı anlamda kullanıldığı görülür. Ne var ki aralarında umum husus mutlak, yani tam girişimlilik söz konusu olduğundan her şüphe, şektir ancak her şek, şüphe değildir. Neticede şek ve şüphenin her biri iştibâh diye ifade edilen belirsizliğin en mühim sebeplerindedir.⁷⁴

→

ts.), 5/249; Kemaleddin İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/249.

⁶⁵ Cürcânî, "eş-Şübhe", 124; Dâmâd Efendi, Abdurrahman b. Muhammed Şeyhzâde, *Mecmaü'l-enhur fi şerhi Mültekâ'l-Ebhur* (b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/592.

⁶⁶ Sabri Erturhan, "İslâm Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanma İlkesi", *Cumhuriyet ÜİFD.* (2002), 180.

⁶⁷ Günay, "Şüphe", 39/263.

⁶⁸ Vehm, doğruluk ihtimali % 50'nin altında olan kuruntudur ki dinde hiçbir yeri yoktur. Kesinlik sıralaması şöyledir: Vehm, Şek (% 50), zan, yakîn (% 100). Bk. Erdoğan, "Vehm", 601. "İki taraftan biri tercih edilmekle birlikte diğer taraf tamamen terk edilmezse, tercih edilen tarafa zan, zayıf tarafa vehim adı verilir." Bk. Günay, "Şüphe", 39/263.

⁶⁹ Günay, "Şüphe", 39/263.

⁷⁰ İbn Manzûr, "şkk", 10/451; Erdoğan, "şekk", 524.

⁷¹ Atay, "Müslümanlarda Şüphencilik", 10.

⁷² Râgıb, "şkk", 461; Ebû Abdillâh Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâidi'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1985), 2/255; Günay, "Şüphe", 39/263.

⁷³ Râgıb, *Müfredât*, 461; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsa, *el-Küllîyât*, thk. A. Derviş-M. Mısırî (Beyrut, bs., ts.), 184.

⁷⁴ Bk. Ali İhsan Pala, *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi* (Ankara: Fecr Yayınları 2009), 52.

Kur'ân'da, zan ile hareket etmek dahi uygun görülmediğinden şüpheli şeylerden kaçınmak Kur'ânî prensiplere de ters düşmemektedir. Dolayısıyla *"Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır."*⁷⁵ ve *"Şüphesiz zan, hakikat açısından bir şey ifade etmez."*⁷⁶ gibi ayetlerdeki emir ve tavsiyelerin icabını yerine getirmek, dindarlığın/takvânın bir gereği olarak değerlendirilmelidir. Zira kesin bilgi ifade etmeyen ve hükmü net olarak bilinmeyen meselelerde bir Müslüman'ın duruşunun bu yönde olması talep edilmektedir.

Hükmü kapalı olup helâl veya haram olma ihtimali bulunan şüpheli şeyler karşısında şu hadis, temel bir ilke tayin etmektedir:⁷⁷ *"Helâller de haramlar da açık bellidir. Bu ikisi arasında insanların çoğunun helâl mi haram mı olduğunu bilmediği şüpheli şeyler vardır. Bu durumda, kim şüpheli şeylerden kaçınırsa, dinini ve ırzını korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere bulaşırса harama düşmek tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çoban gibi sürüsü, her an koruluğa düşebilecek durumdadır. Dikkat edin! Her hükümdarın girilmesi yasaklanmış bir arazisi vardır. Allah'ın yasak arazisi de haramlarıdır. Haberiniz olsun! Bedende bir et parçası vardır ki, eğer o sağlıklı olursa bedeninin tamamı sağlıklı olur; eğer o bozulursa, bedeninin tamamı bozulur. Dikkat edin! İşte bu et parçası, kalptir."*⁷⁸ Anlaşılacağı üzere hüküm açısından bir şey ya haram ya da helâldir. Aksine bir delil olmadığı müddet eşyada aslolan ibâhâdır. Yapılmasına dair bir emrin, terkine dair bir nehyin bulunmadığı her şey bu kapsamda değerlendirilir.⁷⁹ Bu anlamda helâller sınırsız, haramlar da sınırlı olduğundan her ikisi arasındaki hususlar kapalıktan dolayı izaha muhtaçtır. Bu iki hüküm arasında insanların şüpheden dolayı net bir tavır takınmayıp tereddüt yaşaması karşısında Rasûlullah, ihtiyatlı olanın tercih edilmesini tavsiye etmektedir. Kişi, böyle davranarak haram olması durumunda o şeyden kaçınmak suretiyle günah işlemekten kendini muhafaza etmiş, o şeyin helâl olması durumunda da ihtiyatlı ve takvâ olanı tercih etmiş olur. Mubahlarda da aşırıya gidilmemelidir.⁸⁰ Zira mubahlarda aşırı gitmek Müslümanların hassasiyetini törpüleyip mekruhlara yaklaştırma gibi bir takım sakıncalar barındırır. Mekruhlara devamlılık, haram işleme ihtimalini kuvvetlendirecek,⁸¹ bu da ibadetlerde gevşekliğe, kalbin katılaşmasına ve manevi hazzın azalmasına sebep olacaktır.⁸² Bu yüzden Rasûlullah: *"Günaha girerim korkusuyla bir kul, yapılması sakıncalı olmayan bazı şeylerden bile uzak durmadıkça, müttakiler seviyesine ulaşamaz."*⁸³ buyurmuştur. Şüpheli olan şeylerden kastın mekruhlara veya mubahlara dair yorumlarda mekruh ve mubahların harama vesile olabilme hususiyetinin dikkate alındığı

⁷⁵ el-Hucurât, 49/12.

⁷⁶ el-Yûnus, 12/36; en-Necm, 53/28.

⁷⁷ Günay, "Şüphe", 39/263.

⁷⁸ Buharî, "İmân", 39, "Büyü", 2; Müslim, "Müsâkât", 107-108.

⁷⁹ Zeynüddîn b. İbrahim İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 56.

⁸⁰ Ramazan Ögtem, "Harama Karşı Önlem Şüpheliyi Terk İle Başlar", *Helâl Kazanç, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları* 15 (2016), 124.

⁸¹ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, thk. A. Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014), 75.

⁸² Ögtem, "Harama Karşı Önlem Şüpheliyi Terk İle Başlar", 126.

⁸³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), "Kiyâmet", 19; İbn Mâce, "Zühd", 24.

ve harama götüren yollarkapama ı (sedd-i zerâi'), takvâ ve ihtiyat gibi düşünce ve tavırların etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

Haramlar ve harama vesile olabilen mubahlar insanların, keyfine göre hareket etmesine engel olup manevra alanını daraltacaktır. Aksi takdirde insanların Kur'ân'da yasaklanan⁸⁵ hevâ ve hevese temayülleri artacaktır. İlgili ayetlerde hevâ ve hevese tabi olmak kınanmış ve bu doğrultuda hareket etmek ona ibadet etmek olarak değerlendirilmiştir. Hevâ ve hevese tabiiyet arttığında bunlara ulûhiyet atfedilmiş⁸⁶ ve artık bu iki unsur itaatın de isyanın da kaynağı konumuna gelmiş olur. Bu şekilde hevâ ve hevesin ilah olarak edinilmesi akılla bunların kontrol altına alma, durdurma veya düzeltme imkânı olmaksızın nefsin dünyevi şeylere yönelmesini ifade etmektedir.⁸⁷ Bu duruma düşmemenin yolu, mezkûr koruluğa dikkat etmekten geçer. Öyle ki tereddüt ettiği meselelerde lehine fetva alması durumunda dahi Hz. Peygamber kişinin kalbine fetva danışıp vicdanın sesini dinlemesini öğütlemiş ve böylece tereddütlerin ve şüpheli şeylerin bertaraf edilmesinin imkânından bahsetmiştir. Rasûlullah'ın Vâbisa için şu ifadeleri kullanması manidardır: *“Ey Vâbisa! Kalbine danış. İyilik nefsi mutmain ve kalbi ferah kılan şeydir. Günah ise içini tırmalayan ve başkaları sana fetva verse bile içinde tereddüt uyandıran şeydir.”*⁸⁸ Buradan hareketle bazı âlimler, içtihat yetkisine sahip olamayanların, verilen fetvalarda tercihte bulunmaları için, aldıkları fetvaların vicdanlarını tatmin etmesini şart görmüşlerdir.⁸⁹ Hz. Peygamber'in *“Sana şüphe veren şeyi bırak, vermeyene bak.”*⁹⁰ hadisleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu ve benzeri deliller helâl ve mubah olmaması muhtemel şeylerden kaçınmayı ve takvâyı gerektirmektedir. Ayrıca Rasûlullah'ın ihtiyatı esas alan uygulamaları⁹¹ da yukarıda sözü edilen ilkenin açılımı ve pratiğe yansımaları mahiyetindedir.⁹²

Kişinin şüpheli durumlarda takınması gereken tavır hakkında etraflıca maulumat verilmiştir. Öncelikle belirli bir emareye ve delile değil de sadece kuruntuya dayanan ya da dinde aşırılığa sebep olan vehim ve vesveselerle fıkhi kıstaslar dâhilinde dikkate alınacak şek ve şüphelerin birbirine karıştırılmaması gerektiği hususunda ittifak vardır. Bu husustaki en temel ölçütlerden biri, hakkında kesin bilgi bulunan bir meseledeki şek ve şüphelere itibar edilmemesidir. Bir diğer kural da bir hususta şüphe içerisinde olan birinin öncelikle gerekli araştırma ve içtihatları yapıp söz konusu şüpheyi izale etmesi ve neticede ortaya çıkacak kesin bilgi veya galip zanna göre amel etmesi gerektiğidir. Gerekli araştırmalar yapılmış, fakat hala

⁸⁴ Günay, “Şüphe”, 39/264.

⁸⁵ el-Bakara, 2/120, 145; en-Nisâ, 4/135; el-Kasas, 28/50.

⁸⁶ el-Câsiye, 45/23.

⁸⁷ Sadık Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınları, 1984), 254; Tokur, “Dindarlık Sorunu”, 264.

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/527.

⁸⁹ Bk. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. M. Abdusselam Abdüşşâfi (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 370, 374; Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/494.

⁹⁰ Buhârî, “Büyü” 3; Tirmizî, “Kiyâmet”, 60.

⁹¹ Örneğin bk. Buhârî, “Lukatâ”, 6; Müslim, “Zekât”, 164-166.

⁹² Bk. Günay, “Şüphe”, 39/263; Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/485.

şüphe ortadan kalkmamışsa ihtiyat ve vera' gereği mümkün merteye harama düşmemek için şüpheli şeylerden kaçınma yolu tercih edilmelidir.⁹³ Vera', ihtiyatın eş anlamlısı olabileceği gibi ihtiyatın bir tür pratik boyutu olarak da değerlendirilebilir. İhtiyat, "şüpheli konularda hata ve günaha düşmemek için en güvenli usulü ve çözümü benimsemek" ve ayrıca dinin emir ve yasaklarına uymada takip edilen genel tavır ve ölçü⁹⁴ olunca şüpheyile yoğun ilgisi ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda Allah'a karşı gelmekten sakındıkları için kimi hükümlerde ihtiyat ile amel eden fakihler, aslında takvâlarını ve dolayısıyla dindarlıklarını izhar etmiş olmaktadır. Şöyle ki hakkında nas veya icmâ bulunmayıp haram ve helâle muhtemel olan hususlarda müctehid ictihad ederek şer'î bir delille bu meseleyi iki kısımdan birine katar. Müctehidin delili ictihadî olacağı için terk etmesi vera' sayılacaktır.⁹⁵ Ne var ki müctehidin ihtiyat ile olsa bile verdiği hüküm (farz/vacip gibi) yapmayı veya (haram/mekruh gibi) terki gerektiriyorsa mukallidin takvâsı/dindarlığı, mezkûr hükümleri tatbik etmede olacaktır. Dolayısıyla mukallidin terk etmek suretiyle göstereceği dindarlık tezahürünün ancak müctehidin ihtiyaten mubah olduğuna kanaat getirdiği durumlar için söz konusu olacağını söylemek mümkündür.⁹⁶

Günümüzde şüpheli şeylerin genel olarak birkaç mevzu etrafında şekillendiği görülür. Bunlardan en çok dikkat çeken insanların yiyip içtikleri şeylerdir. Daha sonra iktisadi hayatta kazanç ve harcama yolları gelmektedir. İbadet ve ceza hukukunu da ihmal etmemek gerekir. İslâm hukuk doktrininde şüphenin en kapsamlı teorisinin ceza hukuku alanında geliştirildiğini söylemek mümkündür.⁹⁷ Ceza hukukunda şüphe, daha çok hadleri düşürücü bir fonksiyon icra eder.⁹⁸ Zira hadlerin şüphelerle düşürülmesi gerektiği yönündeki hadis bunu gerektirmektedir.⁹⁹ Ceza hukukunun alanına giren hususlardan ziyade kişinin daha çok nefsi ile baş başa kaldığı durumlarda şüpheli olanı terk etmesi doğrudan dindarlığın bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şüpheli durumların izalesi yönünde fıkhıta çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Bunlardan yalnızca birkaçını burada vermeye iktifa edilecektir. Örneğin kişinin elbisesine veya namaz kılacağı yere necâsetin, görülmeyecek bir şekilde bulaşması durumunda söz konusu elbise veya mekânın tamamı yıkanmalıdır. Zira necâsetin bulaştığı kesin, fakat nereye bulaştığında şüphe vardır.¹⁰⁰ Namazda

⁹³ Günay, "Şüphe", 39/264.

⁹⁴ Geniş bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "İhtiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/577-579; Pala, *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*, 17-84.

⁹⁵ Bk. Apaydın, "İhtiyat", 21/578.

⁹⁶ Taklitle ilgili geniş bilgi için bk. Recep Özdemir, "Fıkıh Usulü Açısından Taklid", *Hikmet Yurdu* 5/9 (2012), 137-161.

⁹⁷ Günay, "Şüphe", 39/263; Pala, *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*, 47.

⁹⁸ Detaylı bilgi için bk. A. Ömer Muhammed el-Emin, *eş-Şübühât ve eseruha fi'l-hudûd fi'l-fikhi'l-İslâmî*, (Hartum: Hartum Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, ts.), 22-37; Erturhan, "İslâm Hukukunda Şüpheden Saniğin Yararlanması", 188-196.

⁹⁹ Bk. Beyhakî, Ahmed b el-Hüseyn, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. M. Abdulkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 8/57.

¹⁰⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990), 1/72; Ebû Saîd Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/129; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/190-191.

kaç rek'at kıldığı hususunda şüpheye düşen birinin düşündükten sonra namazını kanaatine göre tamamlamasını tavsiye eden rivayetler¹⁰¹ ile abdestinden şüphe duyan birinin kesin bir belirti ve bilgi olmadıkça abdestli sayılması ve bu yöndeki deliller böyledir.¹⁰² Bu bağlamdaki rivayetler dinî hüküm ve davranışların vehim ve vesveseler ile değil kesin ya da kesine yakın bilgilere dayanacağı hususunda açık bir ölçü vermektedir. “*Şek ile yakîn zail olmaz.*”¹⁰³ prensibinin fikhin tamamını kuşattığı kabul edilen küllî kaidelerden sayılması bu anlamda manidardır.¹⁰⁴

Fakihler, beş vakit namazdan birini kılmayıp hangisini kılmadığını hatırlamayan birinin o beş vakit namazı yeniden kılması gerektiğini,¹⁰⁵ kıldığı namazın fâsid olup olmadığı hususunda şüpheye düşen birinin takvâ gereği namazını iade etmesi gerektiğini,¹⁰⁶ fakat birine borcu olduğu hususunda şüpheye düşen kişiye “borcu olduğu zannına istinaden” borç tahakkuk etmeyeceğinden ihtiyaten onu ödemesi gerekmediğini belirtmişlerdir.¹⁰⁷ Zira aslanan kişinin borcunun olmamasıdır¹⁰⁸ ki bu husus “*Şek ile yakîn zail olmaz.*” şeklinde kaideye dönüştürülmüştür.¹⁰⁹ Eşyada aslanan ibâha olduğu için ve satıcılar hakkında iyi niyet gözetmek gerektiğinden çarşı-pazarda satılan malların kaynağını, bu malların çalıntı olup olmadığını araştırmak gerekmez. Ne var ki gayri müslimlerin bulunduğu ülkelerde takvâ gereği gıda maddeleri alırken bunların domuz eti veya alkol içerip içermediğine dikkat edilmelidir. Ayrıca şüphe barındırabileceği için hediye, rüşvet, vesâyet, velâyet, miras ve vakıf gibi konularda, işçi-işveren ilişkilerinde, kamu hizmetlerinde ve kamuya ait malların korunmasında hassas davranmak takvâ açısından büyük önemi haizdir.¹¹⁰ Aynı şekilde gayri müslimler ile olan ticari münasebetlerde gerekli hassasiyetin gözetilmesi de böyledir. Mâide Suresi'nin 5. ayetinden hareketle komşuluk ilişkilerinde helâl yiyeceklerin ikramında davete icabet ve ikramı kabul etmenin uygun olduğu ifade edilmekle birlikte¹¹¹ böyle bir durumda komşuluk ilişkilerine hâlel getirmeden kişinin, duruşuyla hassasiyetini fark ettirmesi ve yapılan ikramlar arasında şüphe barındırmayan yiyeceklere yönelmesi kişiyi daha müttaki kılacaktır.

Aile hukukunda da şüpheye itibar edilip edilmeyecek hususlar söz konusu edilmiştir. Örneğin fakihler iki kadından hangisinin kendi sütkardeşi olduğu yönünde şüpheye düşen birinin her iki kadınla da evlenemeyeceğini ifade etmişler-

¹⁰¹ Buhârî, “Salât”, 31; Müslim, “Mesâcid”, 88-89.

¹⁰² Bk. Buhârî, “Büyü”, 5; “Vudû”, 4; Müslim, “Hayz”, 98-99.

¹⁰³ A. Himmet Berki, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1959), md. 4.

¹⁰⁴ Günay, “Şüphe”, 39/263.

¹⁰⁵ Bk. Apaydın, “İhtiyat”, 21/579.

¹⁰⁶ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, thk. M. Muhammed el-Kabbânî (Beyrut: Dâru İbni Zeydün, ts.)166.

¹⁰⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu* (İstanbul: y.y., 1985), 1/314.

¹⁰⁸ Ali Haydar, Hâce Emin Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Mecelleti'l-Ahkâm* (b.y.: Dâru'l-Cil, 1991), 1/23.

¹⁰⁹ Bk. Erturhan, “İslâm Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanma İlkesi”, 180.

¹¹⁰ Bk. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/99-154; Uludağ, “Takvâ”, 39/485.

¹¹¹ Bk. A. Selman Baktı, “Komşuluk Ve Ticari İlişkiler Bağlamında Gayri Müslimlerin Kestikleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015), 13.

dir.¹¹² Ne var ki emzirmenin kendisinde veya haram kılan emzirmenin sayısındaki şüphenin mahremiyet doğurmayacağı kanaatindedirler.¹¹³ Fıkhi açıdan bir sakınca görülmemiş olsa bile süt kardeşliği şüphesine istinaden böyle biriyle evlenmekten uzak duran biri uzak durmayan karşısında daha müttaki sayılacaktır.

Sahabe, şüpheli hususlara azami dikkat göstermiştir. İbn Mesûd'un "*Harama düşme korkusuyla helâlin onda dokuzunu terk ederdik.*"¹¹⁴ demesi bunu göstermektedir. İlk dönem sûfilerin şüpheli şeylerden kaçınmaya büyük önem verip genel olarak caiz olana göre değil, evlâ ve efdâl olana göre amel etmeleri bu anlamda manidardır. Avamın takvâsı, helâlligi şüpheli şeylerden sakınmak, havasın takvâsı da helâl olan şeylerin ihtiyaç fazlasını terk etmek olarak görülmüştür.¹¹⁵

İslâm'da takvâ, dindarlığı üst seviyede ifade eden bir kavram olduğundan takvânın mahiyetini göstermesi açısından şu rivayet önemlidir: Günün birinde Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b'a takvânın ne olduğunu sorar. O da: "*Sen hiç dikenli yolda yürümedin mi?*" der. Hz. Ömer yürüdüğünü söyleyince Übey: "*O zaman ne yaptın?*" diye sorar. Hz. Ömer de: "*Paçalarımı sıvayıp dikenlere takılmamak için gayret sarf ettim.*" deyince Übey: "*İşte takvâ budur.*"¹¹⁶ der. Aslında Übey, takvânın, kişinin günaha bulaşma endişesiyle dininde hassas davranması olduğunu ifade etmiştir. Öyleyse takvâ, Müslüman bir şahsın hayatı boyunca harama düşmekten ve ahirette hesabını veremeyeceği hatalardan sakınması demektir.¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerim'de de muttakilerin mutlu sona erecekleri bildirilmiştir.¹¹⁸ Takvânın temelini şüphesiz, haramlardan kaçmak ve şüpheli şeyleri terk etmek oluşturur. Takvânın, kesin haram olmamakla birlikte haram olma ihtimali taşıyan şeylerden bile kaçınmak şeklinde tarif edilmesi,¹¹⁹ şüpheli olan şeyleri terk etmek ile takvâ arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Net ve açık olan bir haramlardan herkes sakındığı, bunlarla birlikte şüpheli şeyleri terk etmenin de takvâ sahibi Müslümanların tavrı olduğu söylenebilir.¹²⁰ İslâm'da şüpheli şeyler bir yana insanı meşgul edecek boş işlerden sakınmak bile kişinin İslâm'ının güzelliği olarak ifade edilmiştir.¹²¹ Genel olarak bakıldığında İslâm'da şüpheli şeylerden uzaklaşmanın daha çok takvânın/dindarlığın bireysel tezahürü olduğu anlaşılmaktadır.

3. Dindarlığın Bir Tezahürü Olarak Azîmet İle Amel

"İsrarla istemek, kastetmek ve kesin karar vermek" anlamına gelen "azm"

¹¹² Bk. Apaydın, "İhtiyat", 21/579.

¹¹³ Bk. M. Selim Aslan, *İslâm Aile Hukuku* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 34-36.

¹¹⁴ Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 14/45.

¹¹⁵ Uludağ, "Takvâ", 39/485-486.

¹¹⁶ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*, thk. M. Hüseyin Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, (1419), 1/75.

¹¹⁷ Ögtem, "Harama Karşı Önlem Şüpheliyi Terk İle Başlar", 127.

¹¹⁸ et-Tâhâ, 20/132.

¹¹⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. A. Mahmud-M. b. Şerif (Kâhîre: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 244.

¹²⁰ Bk. Ögtem, "Harama Karşı Önlem Şüpheliyi Terk İle Başlar", 123, 127.

¹²¹ "من حَسَنَ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرَكُهُ مَا لَا يَحِبُّهُ" Bk. Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (b.y.: Müessesetu Zâyd b. Sultan, 2004), 5/1328.

kökünden türeyen azîmet kelimesi, terim olarak kulların karşılaştıkları sıkıntı ve zorluklar gibi ârızî durumlara bağlı olmaksızın ilkin konan ve normal şartlarda herkesin uymakla mükellef olduğu asli hükümlere verilen addır.¹²² Ruhsat da bunun karşıtı olup bir özre binaen ikinci olarak buyrulan hükümlere denir.¹²³ Ruhsatta kolaylaştırma prensibine dayalı olarak asli hükmün, yani azîmetin gereğini yapmamayı meşru kılan geçici bazı mazeretler söz konusudur.¹²⁴ Bu özür, zaruret, ihtiyaç ve meşakkat şeklinde tezahür edebilmektedir. Bu kavramlardan hareketle tüm mükellefler için geçerli olacak sabit ölçütler ortaya koymak hayli güç olduğundan mahiyeti itibariyle izafiyet söz konusudur.¹²⁵ Ruhsat, hafifletmek ve mükelleften zorluğu gidermek olunca mükellef, azîmet ile ruhsat hükümleri arasında tercihte bulunabilmektedir.¹²⁶

İhtilaf olmakla birlikte azîmet sadece karşılığında ruhsat; ruhsat da ancak mukabilinde azîmet hükmünün bulunduğu durumlarda söz konusu olur.¹²⁷ İzafî nitelikli hükümler olduğundan ruhsatların gereği ile amel etme hususunda büyük oranda herkes vicdaniyla baş başadır. Bir diğer ifadeyle herkes kendi fakihî olmak durumundadır. Zira ruhsat için sebep unsuru olan zorluk ve meşakkat, kişiden kişiye şartlara, zamana, mekâna ya da ibadetin mahiyetine göre değişebilmektedir. Kimi zaman mükellefleri bir davranışa sevk eden etkenler, bazılarında çok ağır veya sevimsiz geldiği halde bir başkası için kolay ve arzulanır olabilir.¹²⁸ İşte tam da burada ruhsat için söz konusu olan göreceli yapı, kişinin bir tercihte bulunmasına ve azîmeti seçmesi durumunda daha müttaki olmasına sebep olabilmektedir.

Ruhsatın yolculuk, hastalık, ikrah ve zaruret şeklinde sebepleri olmakla birlikte türlerine bakıldığında azîmetin nerelerde söz konusu olacağı daha rahat anlaşılacaktır. Şöyle ki ruhsat, genelde fıkıh usulüne dair muasır kaynaklarda kelime-i küfrü telaffuz, içki içme ve domuz eti yeme gibi “haramları işleme ruhsatı”, Ramazan ayında yolcu ve hastaların oruç tutmamalarında olduğu gibi “vâcibi terk etme ruhsatı”, ma’dûmun satışı¹²⁹ söz konusu olduğu halde selem ve istisnâ türü akitler yapmada olduğu gibi “genel kurala aykırı bazı sözleşme ve hukuki muameleleri yapabilme ruhsatı” ve son olarak da “önceki semavi dinlerde bulunan ağır hükümleri kaldıran ruhsat” olmak üzere dört kısımda incelenmiştir. Ruhsatın dördüncü çeşidinin ruhsat diye isimlendirilmesi mecazendir. Zira bu gruptaki hükümler ilkin bizim için teşri kılıp daha sonra zaruretten dolayı bunlardan bazılarında uymama izni vermiş değildir. Sadece bizden önceki milletler için geçerli olan bazı hükümler-

¹²² Bk. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûl* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.) 1/117; Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Bezdevî*, (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), 2/299.

¹²³ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/299; Kâsânî, *Bedâi'*, 1/91-92; Bilmen, *Kâmus*, 1/34; Zekiyuddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İ. Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 255.

¹²⁴ İ. Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/207.

¹²⁵ Halit Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi, Azîmet-Ruhsat İlişkisi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 124.

¹²⁶ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde (b.y.: Dâru İbni Affân, 1417/1997), 1/477.

¹²⁷ Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, 85, 90, 98.

¹²⁸ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 1/484-485.

¹²⁹ Hz. Peygamber “*Yanında olmayan şeyi satma.*” diyerek ma’dûmun satışını yasaklamıştır. Bk. Tirmizî, “Büyü”, 54; İbn Mâce, “Ticârât”, 20.

rin¹³⁰ bizim için teşri kılınmamasının onlara nispetle bize sağlanan kolaylığı göstermek için mecazen ruhsat diye ifade edilmiştir. Ruhsatın bu kısmında, bizden önceki milletler için azîmet olan durumlarla amel etmek caiz olmayıp faili günahkâr olacaktır.¹³¹

Ruhsatın bulunduğu dair açık delil olan konularda ruhsatla amel etmeyip azîmet ile mi yoksa bazı delillerden¹³² hareketle ruhsatla amel etmenin mi daha faziletli olacağı, azîmet ile ruhsattan birini tercih etmenin zorunlu olup olmadığı yönündeki sorular zihinleri meşgul etmiştir. Bu doğrultuda gereğiyle amel açısından kimi durumlarda ruhsatla amel vâcip görülüp terk eden kişi âsi sayılmış, bazı durumlarda ise mendub, yani fiili terkenden evlâ görülmüştür. Bazen de ruhsatların terki evlâ görülürken kimi durumlarda mubah kabul edilmiştir.¹³³ Kimi zaman da ruhsata izin verilmekle birlikte azîmetle amelin daha faziletli olduğu bildirilmiştir. Burada mubah kavramı, ruhsat ile ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki ileride de ifade edileceği üzere haramı işleme ruhsatında asli hükmü haram olan bir fiilin şer'an geçerli mazeretlerden dolayı mubah hale gelmesi¹³⁴ söz konusu olabilmektedir. Ruhsatların mubah olduğunu ifade edenler olsa bile¹³⁵ her zaman durumun böyle olmadığını ifade etmek gerekir. Zira yolcu iken oruç tutmamada ruhsat, mubah olurken, ölmek üzere olan birinin lâşe yemesi yönündeki ruhsat mubah değildir. Ruhsatların ancak mukabilinde azîmet hükmünün bulunduğu durumlar için söz konusu olduğu şeklindeki kayıt burada önemini göstermektedir.

Kanaatimizce azîmet ile ruhsatın ayrı ayrı faziletli görüldüğü her durum, dindarlığın farklı tezahürleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hal böyleyken bu çalışmada azîmet ve ruhsat ile ilgili detaylardan sarfı nazar edilerek mevzunun bu yönü dikkatlere sunulacaktır.

İslâm hukukçuları ruhsat illeti olan meşakkati esas almak veya illetin mazinnesini¹³⁶ bizzat illet makamında görmek suretiyle, amel açısından azîmet ile ruhsatın hangisinin üstün olduğu yönünde görüş beyanında buldukları için bu konuda görüş birliği söz konusu değildir.¹³⁷ Şâtıbî (ö. 790/1388) her iki hükmün hangisi ile amelin daha faziletli olduğunu, her iki görüşün de delillerini vermek suretiyle açıklar. Fakat kendisi bir tercihte bulunmayıp müctehidlerin değerlendirmesine bağlı olarak bazen ruhsatın bazen de azîmetin daha üstün olabileceğini

¹³⁰ Günahından tövbe edecek kişinin kendini öldürmesi, namazın ibadete ayrılan yerin dışında caiz olmaması ve malın dörtte birinin zekât verilmesi gibi.

¹³¹ Bk. Abdülvehhab Hallâf, *İlm-u usûl'l-fikh* (Lübnan: y.y., ts.), 97; Şa'ban, *Usûl'l-Fikh*, çev. İ. Kâfi Dönmez, 256-260.

¹³² "Allah sizin için kolaylık diler zorluk dilemez." el-Bakara, 2/185; "Şüphesiz ki Allah, emirlerine karşı gelinmesinden hoşlanmadığı gibi, ruhsatlarının kullanılmasını da sever." Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. A. Muhammed Şâkir (Kâhire, Dâru'l-Hadis, 1995), 5/276.

¹³³ Bk. Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, 196-202.

¹³⁴ "Zaruretler, memnû' (yasak/haram) olan şeyleri mubah kılar." Bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 73; *Mecelle*, md. 21

¹³⁵ Bk. Şâtıbî, *Muvâfakât*, 1/521.

¹³⁶ İletinin/hikmetin muhtemelen bulunduğu yer/durum/sebep.

¹³⁷ Bk. Halit Çalış, "Amel Açısından Azîmet Ruhsat Mukayesesi", *Harran ÜİFD*. 2 (1996), 413.

ifade ederek bu mevzuyu müctehidin değerlendirmesine havale etmektedir.¹³⁸ Müctehidlerin bakış açılarından kaynaklanan mezkûr ihtilafın detaylarına girmeden bakılacak olursa, normal durumlarda kelime-i küfrü telaffuz etmek haram, yani azîmet iken ölüm tehdidi karşısında mubah kılınarak buna ruhsat tanınmıştır. Oruç tutmak azîmet iken¹³⁹ hasta ve yolculara¹⁴⁰ karşılaştıkları sıkıntıdan dolayı ruhsat tanınarak oruç tutmama kolaylığı tanınmıştır.¹⁴¹ Ruhsat bulunan durumlarda azîmet veya ruhsata göre amel etmek serbesttir. Ne var ki asli hüküm olması hasebiyle azîmete göre amel etmek daha faziletli görülmüştür.¹⁴² Şöyle ki ölüm ile tehdit edildiği halde şu delilden hareketle kelime-i küfrü telaffuz etmeyen kişinin azîmeti tercih edip şehit olacağı ifade edilmiştir:

Ammâr b. Yâsir'in annesi Sümeyye, amansız işkencelere maruz kalıp Ebû Cehil tarafından öldürülerek İslâm tarihindeki ilk şehid olmuştur. Babası Yâsir de kısa bir süre sonra aynı işkencelerden dolayı vefat etmiştir. Müşriklerin dayanılmaz baskılarına tahammülü kalmayan Ammâr bu işkencelerden kurtulmak için Hz. Peygamber'in aleyhinde, Lât ve Uzzâ lehinde konuşarak kelime-i küfrü telaffuz etmek zorunda kalmıştır. Müşriklerin elinden kurtulunca hemen Rasûlullah'a giderek mevzuyu anlatmış, Hz. Peygamber de o esnada kalbinin nasıl olduğunu sormuştur. O da iman ile dolu olan kalbinde en ufak bir değişiklik olmadığını söyleyince, Hz. Peygamber, tekrar işkenceye maruz kalması durumunda aynı şekilde davranmasının bir sakınca doğurmayacağını ifade etmiştir.¹⁴³ Bu konuyla ilgili olarak nâzil olan âyette de kalbi imanla dolu olduğu halde dininden dönmeye zorlananların, söyledikleri sözlerden sorumlu olmayacakları ifade edilmiştir.¹⁴⁴ Mülcî ikrah, yani öldürme veya sakat bırakma gibi ağır zarar içeren zor kullanma ve tehdit altında olan kişilere ruhsat verildiği halde terki evlâ olan Hz. Peygamber'e veya Müslümanlardan birine küfür, şetm/onurunu zedeleme, malını telef etme, Ramazan orucunu bozma, içki içme ve hırsızlık yapma gibi durumlar da söz konusudur.¹⁴⁵ Bu durumlarda evlâ olanı, yani azîmetle ameli tercih de yine bir dindarlık göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hanefî usulcüler, azîmet hükmünün varlığını koruyup korumaması açısından ruhsatı ikiye ayırıp hakikat anlamındaki ruhsatları "terfih", mecaz anlamındaki ruhsatları da "ıskat" şeklinde isimlendirmişlerdir. Terfih ruhsatı gerçek anlamda ruhsat olup ruhsat hükmü ile birlikte azîmet hükmü de varlığını devam ettirmekte, dolayısıyla mükellefe azîmet veya ruhsattan birini tercih etme imkânı ve rahatlığı sunmaktadır. Bundan dolayı terfih ruhsatı diye isimlendirilmiştir. Mükellefe seçme

¹³⁸ Bk. Şâtıbî, *Muvâfakât*, 1/496-531; Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, 221-224.

¹³⁹ el-Bakara, 2/183.

¹⁴⁰ Sahâbe, Rasûlullah ile yolculuk yaptıklarında bazılarının namazlarını kısaltıp bazılarının kısaltmadığını, bazılarının oruç tutup bazılarının tutmadığını ve bundan dolayı kimsenin birbirini kınamadığını ifade etmişlerdir. Bk. Buhârî, "Savm", 37; Müslim, "Sıyâm", 93-99.

¹⁴¹ el-Bakara, 2/184.

¹⁴² Bu görüş için bk. Şâtıbî, *Muvâfakât*, 1/497-505, 511.

¹⁴³ Mustafa Fayda, "Ammâr b. Yâsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/75.

¹⁴⁴ en-Nahl, 16/106.

¹⁴⁵ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/316; Kâsânî, *Bedâi*, 7/176-177.

hakkı tanınmadığı, ruhsatın karşısındaki hükmün sakıt olduğu, mecazen ruhsat diye adlandırılan hükmün artık azîmete dönüştüğü ruhsatlara ise iskat ruhsatı denilmiştir.¹⁴⁶ Ammâr ve ailesinin durumu terfih ruhsatı için örnek gösterilebilir. Zira diliyle inkâr etmek suretiyle canını kurtarmak ve şehid olmak arasında bir tercih imkânına sahip oldukları halde Ammâr ruhsatı tercih edip işkencelerden kurtulmuş, anne babası da azîmeti tercih edip şehit olmuşlardır. Böyle bir durumda ruhsat ile amel mubah iken azîmetle amel daha faziletli görülmüştür. Yolculuktan dolayı orucun ertelenmesi de böyledir. Bu gibi hususlarda azîmet ile ruhsattan hangisinin tercih edildiğinde daha faziletli bir iş yapılmış olacağı hususunda bir ittifak yoktur. Her ikisi eşit bile görülmüştür. Bazı fakihler zor olacağı tahmin edilen yolculuklarda ruhsatın mendub; kolay geçeceği anlaşılan yolculuklarda ise azîmetle amelin daha faziletli olduğu kanaatindedir. Canın korunması esas olduğundan açık naslarla kendisine izin verilen birinin başkasına zarar verme ihtimali olmaksızın ölmek için domuz eti yeme ve içki içme ruhsatı ile amel etmesi ise vâcip görülmüştür.¹⁴⁷

Hanefî ve Şâfiîler, “*Şayet bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*”¹⁴⁸ ayetinden hareketle yolculuk halinde zarar vermedikçe zorluklarına rağmen yolcu veya hasta olanların oruç tutup azîmetle amel etmesini daha faziletli görmüşlerdir.¹⁴⁹ Fakat söz konusu kişilerin oruç tutmaları kendileri için hayati bir tehlikeyi beraberinde getirecekse, azîmetle amel etmeleri haram, ruhsatla amel etmeleri vâcip olur. Normal durumlarda içki içmek ve domuz eti yemek haram, yani azîmet iken hayati tehlike bulunan durumlarda bunlara müsaade edilmiştir.¹⁵⁰ Fakat burada ruhsatın asıl hükmü olan muhayyerlik mevzu bahis değildir. Zira azîmeti terk edip ruhsat ile amel etmek, vâcip olmuş ve bir bakıma azîmete dönüşmüştür ki buna mecazen ruhsat denildiği yukarıda ifade edilmişti.¹⁵¹ Anlaşılacağı üzere her durumda azîmetle amel, bir dindarlık göstergesi olmamaktadır. Öyle ki azîmetle amelde ısrar etmesi durumunda kişinin günahkâr olması dahi muhtemeldir. Örneğin yukarıdaki örnekte kişi, açlık ve susuzluktan dolayı ölecek bir durumdayken içki içmeme ve domuz eti yememe azîmetini tercih ettiğinde, korunması zorunlu olan beş esastan biri olan can’ı korumadığı için günahkâr olacaktır.¹⁵² Aynı şekilde bir hastanın ölme ya da büyük bir zarar görme korkusuna rağmen oruç tutması durumunda âsi olmuş ve Allah hakkı olarak ifade edilen cana karşı cinayet işlemiş olacaktır.¹⁵³ Daha önce de ifade edildiği üzere dindeki aşırılık-

¹⁴⁶ Bk. Hallâf, *İlm-u usûli’l-fıkh*, 98; Dönmez, “Ruhsat”, 35/208-209.

¹⁴⁷ Emine Arslan, “Allah Kulunu Darda Bırakmaz (Azîmet-Ruhsat)”, *Din ve Hayat* 13 (2011), 82.

¹⁴⁸ el-Bakara, 2/184.

¹⁴⁹ Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebîhü’l-hakâik şerhu Kenzi’-d-Dekâik* (Kâhire: Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313), 1/333; Zeynüddîn b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahru’-r-râik şerhü Kenzi’-d-Dekâik*, thk. Zekerîyya Umeyrât (b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 2/304; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ila ma’rifeti meâni elfâzi’l-Minhâc* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 2/170.

¹⁵⁰ el-Bakara, 2/173.

¹⁵¹ Bk. Mustafa Baktır, “Azîmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/330; Mustafa Baktır, *Seferilikte Azîmet ve Ruhsat* (b.y.: Ensar Neşriyat, ts.) 325.

¹⁵² Bk. Şâtîbî, *Muvâfakât*, 1/494; M. Harun Kıyık, “İslâm Hukuku’nda Katl-Makâsîd İlişkisi”, *Çukurova ÜİFD*. 19/2 (2019), 510.

¹⁵³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 78.

lar dindarlık/takvâ olarak değerlendirilmemiştir. Azîmet ile amelin dindarlık göstergesi sayılamayacağı durumlardan biri de bizim için teşri kılınmadığı halde daha önceki semavi dinlerde azîmet diyebileceğimiz ağır hükümler ile amel etmektir.

Bu hususta gösterilebilecek bir diğer örnek de şudur: Teyemmüm ile kılınan bir namazın, yine kendi vakti içerisinde su ile abdest alınarak iadesi de dindarlığın bir tezahürüdür. Zira yolculuğa çıkan iki sahâbî namaz vakti girdiğinde su bulamayınca teyemmüm alıp namazlarını kılarlar. Aynı namaz vakti içerisinde su bulduklarında ise biri abdest alıp namazını iade eder, diğeri etmez. Daha sonra kendi durumlarını anlattıklarında Hz. Peygamber yaptıklarından ötürü her birini onaylar ve iade etmeye: “*İsabet ettin, kıldığın namaz sana yeter.*” derken iade eden sahâbîye de: “*Sana da iki ecir vardır.*” demiştir.¹⁵⁴ Anlaşıldığı üzere böyle bir durumda namazın iadesi zorunluluk arz etmez. Bu örnekte azîmet olan su ile abdest almak ile buna bedel olarak sunulan toprak ile teyemmüm ruhsat olmaktadır¹⁵⁵ ki Rasûlullah azîmet ile amel edenin daha faziletli bir iş yaptığını ifade etmiştir. Dolayısıyla ruhsat ile amel ettikten sonra herhangi bir zorunluluk olmadığı halde azîmete yönelmek, dindarlığın farklı bir tezahürü olmaktadır.

Âlimlerin/müctehidlerin azîmet ile amel edip halka ruhsatla amel etme yönündeki tavsiyeleri de yine bu bağlamda değerlendirilmelidir. Zira ulema nezdinde azîmetle amel bir takvâ/dindarlık göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki müctehid bazen orta yolu (ruhsatı) bırakarak daha ağır yükümlülüklerin (azîmetin) altına girebilir. Ne var ki söz ve fiillerinde insanlar kendisine tabi olduğu için böyle yaptığını gizlemelidir. Zira ağır mükellefiyet işlemesi hususunda kendisini gören kişiler onu taklide yeltenip o fiile güç yetiremeyebilir ve nihayetinde o amelden kesilirler. Gizlediği halde insanların kendi durumuna vakıf olmaları durumunda ise bu hususta onları uyarmalıdır. Nitekim ibadet ve huy açısından insanların en üstünü olan Peygamber Efendimiz de böyle durumlarda insanları kendisi gibi amel etmekten menetmiştir.¹⁵⁶ İki veya daha fazla günün orucunu arada iftar yapmaksızın birbirine bağlamak anlamına gelen visâl orucunu¹⁵⁷ kendisi tuttuğu halde yasaklaması,¹⁵⁸ farz olur endişesiyle terâvih namazını cemaatle kılmayı terk etmesi¹⁵⁹ böyledir.

Sahâbe-i kirâm ve selef âlimlerinden bazılarının kendileri için ağır gelse bile ruhsat olarak sunulan imkândan istifade etmeyip azîmetle amelde ısrar ettikleri, nefislerini zorluklara alıştırma gayreti içerisinde oldukları yönünde bilgiler yer almaktadır. Bu malumat, dinî gayreti zayıf olan kişilerin ruhsatla iştigal ettiği, kullukta ve manevi arınmada ihsan gayesini güdenlerin bu yola tevessül etmemeleri gerektiği şeklindeki anlayışa zemin hazırlamıştır. Önde gelen tasavvuf büyüklerinin azîmet ile ameli iltizâm ettikleri ifade edilmiştir. Azîmetin Allah'ın kullar üzerindeki hakkı, ruhsatın ise Allah'ın lütfu neticesinde kulların elde ettikleri haz ol-

¹⁵⁴ Ebû Dâvud, *Sünen*, “Tahâret”, 127, 128.

¹⁵⁵ el-Mâide, 5/6.

¹⁵⁶ Şâtıbî, *Muvâfakât*, 4/262-263.

¹⁵⁷ Erdoğan, “Visâl”, 606.

¹⁵⁸ Müslim, “Siyâm”, 56, 57.

¹⁵⁹ Buhârî, “Teheccüd”, 5, Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 177, 178.

duğu düşünülduğünde azîmet ile ameli tercih eden mezkûr zevatın, ahiretteki hazırlarını dünyadaki hazırlarına, yani Allah'ın hakkını kendi hazırlarına tercih ettikleri anlaşılır.¹⁶⁰ Tabi ki nefsin ve şeytanın dürtülerine fırsat tanımama ve ihtiyat bakımından takdire şayan olan bu hassasiyet, mükelleflerin kendi nefislerine eziyet verip bedenini güçsüz düşürmesi gibi şâri'in muradı ile örtüşmeyen durumlara sebep olmamalıdır. Unutulmamalıdır ki azîmetlerde olduğu gibi ruhsatlar da meşruiyetini aynı kaynaktan alır¹⁶¹ ve "Allah azîmetleriyle amel edilmesini sevdiği gibi ruhsatlarıyla amel edilmesini de sever."¹⁶² Tabi buradaki ruhsattan kasıt, hakkında talep bulunduğu sabit olan ruhsatlardır.¹⁶³ Savaş gibi mutad yolculuk şartları haricinde de oruç tutmamanın zorunluluk arz ettiği ve hatta böyle bir durumda oruç tutan birinin Allah'a âsi olduğu söz konusu olabilir. Yolcunun azîmette ısrar etmesi ve neticede güçsüz düşmesi, büyük ölçüde zarar görmesine, ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına sebep olarsa ruhsattan istifade etmediği için sorumlu olacaktır. Bu anlamda yolculukta oruç tutmanın uygun görülmediği ve ağır ifadeler barındıran hadisler¹⁶⁴ böyle anlaşılmalıdır.¹⁶⁵ Dolayısıyla yolcu iken oruç tutma hususu, fertlerin kişisel özellikleri, yolculuğun amaç ve mahiyeti ve iklim şartlarına göre değişkenlik arz eder. Oruç tutmada güçlük çekmeyenlerin oruç tutmaları ilahi iradeye daha uygundur.¹⁶⁶

Anlaşılacağı üzere "Âlimin dediğini yap, fakat yaptığını yapma!" ifadesi günümüzde farklı anlaşılabilir da aslında ruhsatla amel etmek varken onu avama tavsiye edip kendisi azîmetle amel etmeyi tercih eden âlim zatlara mahsus bir dindarlık tezahürüdür. Böylece dindarlığın muhtelif meslek ve fırkalara sahip olanlar arasında bile farklılık arz edebileceği anlaşılmaktadır.¹⁶⁷ Hadis uydurma sebepleri arasında "emir bi'l-ma'rûf ve nehiy 'an'l-münker" maksadıyla insanları hayra iletip şerden sakındırmanın gösterilmesi de bazı insanların, karşılığında ecir umarak Allah rızası için hadis uydurduğunun ve kendisi açısından dindar bir davranış sergilediğinin göstergesidir.¹⁶⁸

Azîmetle amelin faziletine işaret buyuran hukukçuların yanı sıra gerektiği zaman ruhsatla amelin bırakılıp azîmetle amel edilmesini aşırılık olarak ifade eden hukukçular olsa bile bu hükümlerinin varlığı Allah'ın, kullarına olan rahmetinin bir tezahürü olup her iki husus bize dinî hükümlerin her ortam ve şartta dinin öngör-

¹⁶⁰ Şâtübî, *Muvâfakât*, 1/473, 517.

¹⁶¹ Çalış, İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi, 108-109.

¹⁶² Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Hüzeyme, *Sahih*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 3/259; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ* (Mısır: es-Saâde, 1394/1974), 10 cilt, 6/276.

¹⁶³ Şâtübî, *Muvâfakât*, 1/517.

¹⁶⁴ "Yolculukta oruç tutmak, iyilik ve takvâ/birr gereği değildir." Buhârî, "Savm", 32; Müslim, "Sıyâm", 92. Bir başka rivayette ertesi gün savaşa katılacakları halde Hz. Peygamber oruç tutmamaları yönündeki tavsiyelerine uymayanlar için "Onlar âsilerdir." buyurmuştur. Bk. Müslim, "Sıyâm", 90.

¹⁶⁵ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/231.

¹⁶⁶ Çalış, İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi, 146.

¹⁶⁷ Dindarlığın gündelik hayattaki tezahürleri "devlet İslâmı", "halk İslâmı", "tekke İslâmı" ve "medrese İslâmı" gibi sosyolojik düzlemde muhtelif referans silsilelerine sahiptir. Bk. Yılmaz, *Din ve Dindarlık*, 45-46; Subaşı, *Din Sosyolojisi*, 321.

¹⁶⁸ Benzer örnekler için bk. M. Yaşar Kandemir, "Mevzû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/494.

düğü şekilde uygulanmasının hedeflendiğini göstermektedir.¹⁶⁹ Ayrıca hangisinin daha faziletli olduğu yönündeki görüş ayrılığı, bize yine dindarlığın yeni bir formunu sunacaktır. Şöyle ki azîmet veya ruhsatın mahallince tatbiki durumunda birey, daha iyiyi tercih etme niyet ve eyleminden ötürü daha dindar olabileceği fiillere yönelmiş olacaktır. Ne var ki her türlü azîmet, ruhsatlarla amel etmeyi alışkanlık haline getirenlere zor ve ağır gelecek ve neticede bu şahıslar, söz konusu azîmet hükmünü gereği gibi ifa edemeyecek ve ondan kurtulmanın bir yolunu aramaya çalışacaklardır.¹⁷⁰ Bu da onların takvâ/dindarlık derecelerini düşürecektir.

Sonuç

Dindarlık göreceli bir kavram olduğundan bir dine mensup olan her toplum için bireysel ve toplumsal bir dindarlıktan bahsetmek mümkündür. Daha özelde ise yaşam tarzları, bilgi, birikim, kişisel inanç ve yorumlar gibi değişkenlere bağlı olarak Müslüman toplumlar için dindarlığın farklı tezahürleri mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda geliştirilen farklı dindarlık tipolojileri bunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Bu çalışma, ilgili naslardan hareketle dindarlığın iki tezahürünün daha söz konusu olduğunu dikkatlere sunmuştur. Bunların ilki, kişinin şüpheli şeylerden kaçınmasıdır. Ne var ki burada söz konusu olan şüpheli hususların, mubah olan hükümlere konu olan tasarruflar olmadığını ifade etmek gerekir. Zira mubah olan hususlarda mükellefler yapıp yapmamada serbest olup karşısında azîmet hükmü mevcut değildir. Fakat sınırında haramlar yer aldığı için mubah kapısı aşırı zorlanmamalıdır. Aksi takdirde bu, Müslümanların hassasiyetlerini kaybedip mekruhları rahatça işlemelerine sebep olabilir. Sürekli bir tarzda mekruhlarla iştilal, haram işleme ihtimalini arttıracaktır. Dolayısıyla daha dindar olmak isteyen biri, Hz. Peygamber'in ifade ettiği koruluğa dikkat etmek durumundadır.

Çalışmanın dikkatlere sunduğu ikinci husus ise azîmet ile ruhsattan hangisinin evlâ olduğu yönünde bir delilin bulunmadığı durumlarda kişinin muhayyer olduğu halde azîmet hükmü ile amel etmesidir. Ruhsat ile azîmetten hangisi ile amelin daha faziletli olduğu yönündeki tartışmalar bir yana, azîmet ile amelin daha faziletli olduğu durumlarda mükellefin daha zor ve meşakkatli olan azîmet hükmü ile amel etmeyi tercih etmesi, onun takvâ düzeyini, dolayısıyla dindarlığını arttıracaktır. Tabi bu, her azîmet durumu için geçerli değildir. Zira sevaba sebep olması şöyle dursun, azîmet ile amelde ısrar etmenin aşırılık kabul edilip sahibinin günahkâr olacağı durumlar dahi vakidir.

Neticede ahiretle ilgili görevlere daha fazla önem vermenin birer yansıması olan şüpheli şeyleri terk ve azîmetle amel etmek şeklinde bir tercihte bulunan mükellefler, şüphe koruluğuna yaklaşan veya ruhsat ile ameli azîmete tercih eden Müslümanlardan daha dindar olacaktır.

¹⁶⁹ Bk. Çalış, "Amel Açısından Azîmet Ruhsat Mukayesesi", 414-415.

¹⁷⁰ Şâtıbî, *Muvâfakât*, 1/508.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb Arnaût, Âdil Mürşid vd. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 45 Cilt, 1. Basım, 2001.
- Algül, Hüseyin vd.. *İlmihâl-İman ve İbadetler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 6. Basım, 2000.
- Ali Haydar, Hâce Emin Efendi. *Dürrü'l-hükkâm fi şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*. 4 Cilt. Dâru'l-Cil, 1. Basım, 1991.
- Apaydın, H. Yunus. "İhtiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/577-579, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Arslan, Emine. "Allah Kulunu Darda Bırakmaz (Azîmet-Ruhsat)". *Din ve Hayat* 13 (Haziran 2011), 80-82.
- Arslan, Hasan. "Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları". *Hikmet Yurdu* 4/7 (Ocak-Haziran 2011), 39-61.
- Aslan, M. Selim. *İslâm Aile Hukuku*. Bursa: Emin Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atay, Hüseyin. "Müslümanlarda Şüphecilik". *Ankara ÜİFD*. 28/1 (1987), 1-22. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000717
- Bâbertî, Muhammed b. Muhammed. *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Bahadır, Abdülkerim. "Din Psikologlarının Dindarlık, Değerler ve Ruh Sağlığı Konusunda Temel Yaklaşımları: W. James, S. Freud, G. Jung ve V. Frankl Örneği". *Din, Değerler ve Sağlık* (Kasım 2017), 13-64.
- Baktı, A. Selman. "Komşuluk Ve Ticari İlişkiler Bağlamında Gayri Müslimlerin Kestikleri". *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (Aralık 2015), 1-16.
- Baktır, Mustafa. "Seferilikte Azîmet ve Ruhsat", *Seferîlik ve Hükümleri*. b.y.: Ensar Neşr., ts.
- Baktır, Mustafa. "Azîmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/330. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Begoviç, Aliya İzzet. *Doğu ve Batı Arasında İslâm*. çev. S. Şaban. İstanbul: Nehir Yay. ts.
- Berki, Ali Himmet. *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye, (Mecelle)*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1959.
- Beyhakî, Ahmed b el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, I-X, Beyrut 2003.
- Bilgin, Abdülcelil. "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme". *Muş Alparslan ÜSBD*. 2/2 (Aralık 2014), 75-84.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Bezdevî*, 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Can, Burhanettin. "Dindarlık ve Dünyevileşme". *Eskiyeini* 13 (2009), 70-83.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerif. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çalış, Halit. "Amel Açısından Azîmet Ruhsat Mukayesesi". *Harran ÜİFD*. 2/2 (1996), 409-416.
- Çalış, Halit. *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi, Azîmet-Ruhsat İlişkisi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Dâmâd Efendi, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhzâde. *Mecmaü'l-enhur fi şerhi Mültekâ'l-Ebhur*. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd. *Te'sîsü'n-nazar*. (Kerhî'nin "er-Risâle fi'l-usûl" adlı eseri ile birlikte) thk. M. Muhammed el-Kabbânî, Beyrut: Dâru İbni Zeydün, ts.
- Dönmez, İ. Kâfi. "Ruhsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/207-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsa, *el-Külliyât*, thk. A. Derviş-M. Mısrî, Beyrut: y.y., ts.

- Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: es-Saâde, 1394/1974.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Erturhan, Sabri. "İslâm Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanma İlkesi". *Cumhuriyet ÜİFD*. 6/2 (2002), 179-206.
- Fayda, Mustafa. "Ammâr b. Yâsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Gazzâlî. Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu, 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- Gazzâlî. Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Gazzâlî. Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. M. Abdusselam Abdüşşâfi. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1413/1993.
- Gazzâlî. Ebû Hâmid Muhammed. *Mükaşefetü'l-kulüb (Kalplerin Keşfi)*, çev. Hüseyin S. Erdoğan, İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Günay, Hacı Mehmet. "Şüphe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- haber7, haber7com. Erişim 15 Aralık 2019. <https://www.haber7.com/yazarlar/prof-dr-zekeriya-guler/759440-sahabe-kuran-i-kerimi-nasil-okurdu>
- Hallâf, Abdülvehhab, *İlm-u usûli'l-fikh*, Lübnan: y.y., ts.
- Heyet. *Mu'cemu'l-vasît*. Kâhire: Dâru'l-Da'vet, ts.
- Holm, Nils G. *Din Psikolojisine Giriş*. çev. Abdülkerim Bahadır, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. A. Muhammed Harun, 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1979.
- İbn Hüzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Sahîh*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. thk. Fuâd Abdalbâkî, b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 2. Basım, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. M. Hüseyin Şemsüddin, 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddîn el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *el-Bahru'r-râik şerhü Kenzi'd-Dekâik*, thk. Zekeriyâ Umeyrât, (İbn Âbidîn Hâşiyesi ile birlikte), 8. Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 3. Basım, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvahid. *Fethu'l-kadîr*, 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İyibilgin, Orhan. "Müslüman Şahsın Şahsiyetinin Korunmasında Takvâ Kavramı". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*, ed. Yavuz Ünal vd. 2/487-498. Ordu: OÜİF., 2016.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mevzû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/493-496. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebî Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Kılıç, Sadık. Kur'ân'da Günah Kavramı. Konya: Hibaş Yayınları, 1984.
- Kıyık, M. Harun. "İslâm Hukuku'nda Katl-Makâsîd İlişkisi", *Çukurova ÜİFD*. 19/2 (2019), 495-524.
- Koca, Suat. "Ahlakî Değerler ve Dindarlık, Mekârim-i Ahlâk Literatürü Bağlamında Bir İnceleme". *Eskiye 2* (2006), 65-71.
- Kurt, Abdurrahman. *İş Adamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdulhalim Mahmud-Mahmed *Marife 20/2* (2020): 389-415

- b. Şerif, 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Mâlik b. Enes. *Muvattâ*. thk. M. Mustafa el-A'zamî, 8 Cilt. b.y.: Müessesetu Zâyid b. Sultan, 1. Basım, 2004.
- Muhammed el-Emin, A. Ömer. *eş-Şübühât ve eseruha fi'l-hudûd fi'l-fıkhi'l-İslâmî*. Hartum Üniversitesi, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, ts.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed. *Risâletü'l-müsterşidîn*. thk. A. Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014.
- Mutlu, Kayhan. *Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji'de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)*. İslâmî Araştırmalar 3/4, (1989), 194-199.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. thk. A. Ebû Ğudde. 9 Cilt. Halep: Mektebu'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.
- Ögtem, Ramazan. "Harama Karşı Önlem Şüpheliyi Terk İle Başlar". *Helâl Kazanç, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları* 15 (Ekim 2016), 123-131.
- Öğük, Emine. "Dindarlık Algıları ve Şiddet". *Tokat Gaziosmanpaşa ÜİFD*. 7/1 (2019), 1-30.
- Özdemir, Recep. "Fıkıh Usulü Açısından Taklid". *Hikmet Yurdu* 5/9 (2012), 137-161.
- Özön, M. Nihat. *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Tan Matbaası, 1965.
- Öztürk, Mustafa. "Bilgi-Ahlâk-Dindarlık". *Diyanet Aylık Dergi* 200 (Ağustos 2007), 5-7.
- Pala. Ali İhsan. *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- Sahnûn, Ebû Saîd. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Serahsî, Şemsüleimme. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Serahsî, Şemsüleimme. *Usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Subaşî, Necdet. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.
- Subaşî, Necdet. "Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler". *İslâmiyat* 5/4 (2002), 17-40.
- Şa'ban, Zekiyyuddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İ. Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2010.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990.
- Şâtıbî, İbrahim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû Ubeyde. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbni Affân, 1. Basım, 1417/1997.
- Şentürk, Hâbil. *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*. İstanbul: Bahar Yay., ts.
- Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatib. *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Tekin, Mustafa. "Dindarlık Bağlamında Amel-i Sâlih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Dindarlık Olgusu Sempozyumu*. ed. Hayati Hökelekli. 49-63. Bursa: Kurav Yayınları, 2006.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Tokur, Behlül. "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil". *Atatürk ÜİFD*. 41 (2014), 257-279.
- Topaloğlu, Bekir. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/322-325. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Topuz, İlhan. "Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması -Gazzâlî'nin Anlayışına Göre-". *Marife* 11/3 (2011), 175-189.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Hüseyin. *Din ve Dindarlık*, İstanbul: Hikmetevi Yay., 2014.
- Zebîdî, Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn. *el-Mensûr fi'l-kavâidi'l-fıkhiyye*. b.y.: Vizâretü'l-Evkafî'l-Marife 20/2 (2020): 389-415

Kuveytiyye, 2. Basım, 1985.
Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Kâhire: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313.